

*L'administració
educativa a les
Illes Balears*

Bartomeu Orell
i Villalonga

Mayurqa
(2000), 26:
209-236

L'ADMINISTRACIÓ EDUCATIVA A LES ILLES BALEARS (1857-1930) UNA APROXIMACIÓ HISTÒRICA

Bartomeu Orell i Villalonga

RESUMEN: Es un estudio sobre la evolución histórica de la oferta educativa de las Illes Balears, especialmente en la Part Forana mallorquina, entre la segunda mitad del siglo XIX y el primer tercio del siglo XX. A continuación, se explica la legislación educativa desarrollada a partir de la Ley Moyano del 1857, el funcionamiento de la administración escolar (la Junta Provincial de Instrucción Pública, las Juntas locales, la Diputación Provincial), y su intervención en el impulso de la escolarización formal. También se hace mención al irregular pago de los salarios de los maestros y a la lenta construcción de nuevos edificios escolares, así como a la diversa oferta y demanda educativa de las distintas comarcas mallorquinas.

ABSTRACT: A study is made of the historical evolution of the educational supply in the Balearic Islands, particularly in the area lying outside Palma, known as Part Forana in Mallorca, between the second half of the XIXth century and the first third of the XXth century. Subsequently, there is an explanation of educational legislation resulting from the Moyano Act of 1857, the role of the authorities (la Junta Provincial d'Instrucció Pública -the Provincial Board of Instruction-, les Juntres locals -the local Boards-, la Diputació Provincial -the Provincial Council-) and their participation in the thrust of formal schooling. Particular mention is made of the irregular payment of the teachers wages and the slow construction of new scholastic buildings, taking into account the extent of the educational supply and demand in the various regions of Mallorca.

Freqüentment quan els Estats han legislat sobre l'ensenyança formal, quan s'han ocupat i preocupat de la instrucció del poble, no ha estat en funció de les necessitats educatives dels ciutadans, sinó per satisfer les seves pròpies exigències.¹ Com ha remarcat encertadament Octavi FULLAT (1994: 124-125), sovint ha resultat més còmode imperar sobre ignorants que sobre els qui no ho eren: per ço, el poder no sempre ha promogut *motu proprio* l'educació. Només ho ha fet quan ha estat estrictament necessari per tal d'assolir la seva pròpia consolidació mitjançant la socialització i la influència en el pensament de les masses. Fou sobretot a partir del segle XIX quan, per reforçar la cohesió «nacional», els Estats europeus imposaren la llengua majoritària a la resta del territori que dominaven,² i procuraren l'exaltació del patriotisme, de manera que l'escola fos el lloc de formació dels

¹ Com expressava Jeremy Bentham, un dels teòrics del liberalisme de principis del segle XIX, quan l'Estat facilita la instrucció dels ciutadans els dóna un motiu més per assegurar-se'n l'obediència indiscutida i constant de la llei (M. PESET / J. L. PESET, 1974: 552).

² Sobre la castellanització a Mallorca i el paper de l'escola, vegeu les aportacions de J. MASSOT (1972/1985), J. MAS / G. ENSENYAT (1997), B. ORELL (1997; 1999), o A. I. ALOMAR (2000).

bons ciutadans.³ Els mitjans eren l'escolarització obligatòria —entre 6 i 12 o 14 anys— per tal d'arribar a l'alfabetització general, el finançament públic del sistema educatiu, la fundació d'escoles de formació del professorat i el control estatal a través d'una sèrie d'organismes de tutela i inspecció de caire polític i administratiu. Al llarg del segle XIX, el nou Estat liberal va anar creant plans d'estudi, titulacions del professorat, i mecanismes de control des del govern o des d'òrgans delegats. A les planes que segueixen intentarem esbrinar el funcionament d'aquesta estructura administrativa a les Balears pel que fa a la instrucció primària, entre la Llei Moyano (1857) i les acaballes del regnat d'Alfons XIII.⁴

1. LA LEGISLACIÓ

La normativa que es promulgà inicialment, sobretot a l'Europa nòrdica, introduí un sistema educatiu públic, assenyalà les edats que corresponien a l'ensenyament obligatori, atorgà la inspecció i tutela de les escoles als municipis o a l'Estat, i establí un Ministeri específic per als afers educatius (a principis de segle XIX a Prússia i a Suècia; a mitjan segle en territoris meridionals com el Piemont; a Espanya, en acabar la centúria). El segon terç del segle registrà una intensa activitat normativa, des de la francesa Llei Guizot (1833) —que establia una escola primària en cada poble— fins a la Llei de l'Educació Elemental d'Anglaterra i Gal·les (1870) —que impulsà l'assistència obligatòria—, passant per les de Bèlgica, Suècia, Piemont, Holanda, Espanya, Àustria i Hongria. La durada de l'escolarització obligatòria mostrà, també, diferències geogràfiques notables: començant per Prússia i continuant per molts països del centre i del nord del continent, l'ensenyança primària obligatòria abraçava un interval d'uns 7-8 anys; en canvi, al sud hi havia nivells inferiors d'exigència fins i tot en dates tan tardanes com la segona meitat de la centúria.

El llegat educatiu espanyol anterior al segle XIX es fonamentava en el control ideològic —especialment de l'ensenyança superior— i la formació de les minories destinades a exercir les tasques de govern i de l'administració de l'Estat. La Llei Moyano de 1857 va ser el primer intent realment seriós de regular el sistema educatiu i, a més, fixà l'abast de l'esment que els poders públics havien de tenir sobre la instrucció dels infants, que d'aleshores ençà es convertí, teòricament, en obligatòria i gratuïta. Tot això sota una estructura centralitzada, uniformitzadora, pròpia del sistema isabelí, caracteritzat pel sufragi censitari. En realitat, no es plantejà una adequació real de l'escola a les noves exigències econòmiques i culturals ni a les noves tendències pedagògiques.

Sota la influència de la Llei Guizot —tot i que alguns han minimitzat els influxos externs—,⁵ Claudio Moyano recollí a la *Ley de Instrucción Pública* (9/setembre/1857) algunes propostes dels Plans Generals d'Educació de dos moderats, el Duque de Rivas (1836) i Pidal y Mon (1845), i del *Reglamento de las Escuelas Públicas de Instrucción*

³ Al segle XIX espanyol, exèrcit i escola foren instruments de «nacionalització». Però els seus efectes varen ser limitats i, de vegades, contradictoris (M. SUAREZ, 1997: 321-322): l'escola depengué econòmicament dels municipis fins el 1901, i aquests es manifestaren sovint més vinculats a tesis acusadament particularistes —dins l'òrbita tradicionalista o federal— que estatals.

⁴ Per a un marc explicatiu illenc i espanyol d'aquest període de gran interès en la història de l'educació, vegeu A. J. COLOM (1991), B. SUREDA (1998), B. DELGADO (1994) i C. RUIZ (1997).

⁵ Segons Jaume CARBONELL (1994: 238), «l'atmosfera obscurantista espanyola es replega en la seva tradició més conservadora, sense mirar a Europa ni a la modernitat».

Primaria Elemental (1838). Promulgada per un govern de Narváez, la llei era fruit de l'aproximació entre sectors moderats i progressistes —que donà lloc a un partit centrista, la Unión Liberal— i seguia el projecte que havia elaborat Gil de Zárate (1845). Aquest tècnic havia consagrat al Pla de 1845 el principi secularitzador: «*Sólo donde reside la soberanía, reside también el derecho a educar [...] Cuando la sociedad eclesiástica era la soberana en todo, fue y debió ser también la docente [...] Perdida la soberanía, la sociedad eclesiástica no puede ni debe ser la docente*» (I. TURIN, 1967: 30-31). La llei de 1857 dictava que les escoles elementals públiques fossin a càrrec dels pressuposts municipals, encara que l'Estat havia de consignar la quantitat d'un milió de rals per auxiliar els pobles que no en poguessin satisfer les despeses. Les escoles podien ser: *incompletes* —si no cursaven la totalitat de matèries—, o *completes* si ensenyaven als nins doctrina cristiana, llegir i escriure, gramàtica, aritmètica, i nocions d'agricultura, indústria, i comerç; i a les nines «*labores propias del sexo, elementos de Dibujo aplicados a las mismas labores, ligeras nociones de Higiene doméstica*» en lloc d'agricultura, indústria i comerç.⁶

La instrucció primària era obligatòria per a tots els infants entre 6 i 9 anys, «*a no ser que les proporcionen suficientemente esta clase de instrucción en sus casas ó en establecimiento particular*»; si no era així, els pares serien amonestats.⁷ Emperò, com en tantes altres lleis, el compliment era poc rigorós: «*Tampoco digo nada nuevo afirmando que sobre este punto priva un abandono que bien puede calificarse de escandaloso [...] Todo esto es letra muerta*»; denunciava Rafael M. de LABRA (1897: 149-150), diputat republicà i un dels fundadors de la Institución Libre de Enseñanza. La determinació de l'edat ja havia aparegut en reglaments anteriors, en consideració a les necessitats que passaven moltes famílies que utilitzaven els fills com a part integrant i no gens menyspreable de la força productiva,⁸ tot i que l'escolarització fixada era mínima, la llei restà ignorada per molts pares de família del camp i de la ciutat. Administrativament, l'educació quedava dins les competències del ministeri de Foment, sota les ordres del Director General de Instrucción Pública. La llei organitzava, també, el Real Consejo de la Instrucción Pública, el qual passà per les vicissituds pròpies de la inestabilitat política de la segona meitat del XIX: reformat, substituït, desconegut o exaltat per un munt de disposicions posteriors, es convertí en refugi d'alts funcionaris i polítics forjats a la burocràcia educativa.

A pesar de l'escassa adequació de la Llei Moyano als nous corrents pedagògics, la seva valoració general va ser globalment positiva.⁹ Un exemple n'és la que acompanya la

⁶ El tipus d'escola variava segons la grandària del poble: el de menys de 500 hab. n'havia de tenir una, encara que fos incompleta; entre 500 i 2.000 hab. una de completa de nins i una altra, encara que incompleta, de nines...; entre 2.000 i 4.000, dues de completes de nins i dues de nines i així, comptant-ne una per cada 2.000 hab. més.

⁷ El Codi Penal (1870) fixà al seu article 603 el càstig d'entre 5 i 15 dies d'arrest i reprensió per als pares i tutors dels menors de 15 anys que abandonassin els seus fills sense procurar-los educació (M. MARTINEZ ALCUBILLA 1921, X: 10). Un RD (23/febrer/1883) precisà que tot funcionari públic amb un haver inferior a les 1.500 pessetes anuals havia d'acreditar davant els seus caps immediats que donava instrucció elemental als fills més grans de 6 anys.

⁸ El 1908, el jurista Álvaro LOPEZ NUÑEZ (1992: 234) considerava «simpàtica» la previsió que ja feia l'art. 57 del Reglamento de 26 de novembre de 1838: «*Como la clase pobre se ve frecuentemente obligada a sacar a sus hijos de la escuela demasiado pronto, procurarán promover los maestros especialmente los adelantos de esta segunda división (8 a 10 años) a fin de que los niños de 10 años precisados a dejar la escuela puedan aumentar por sí, o conservar al menos con pequeño esfuerzo, lo que hubieran aprendido.*»

⁹ A finals del segle XIX es constituí una Comissió en favor de l'erecció a Madrid d'un monument a Moyano que, després de recollir 28.000 pessetes entre el personal docent, es dirigí a les Diputacions (febrer/1895) per

recopilació normativa de Marcelo MARTINEZ ALCUBILLA (1920, IX: 545): «Era tal su fuerza objetiva, tan razonables muchas de sus declaraciones y tan complejo su campo de acción que pasó por encima de ella el torrente innovador (de la Revolución de 1868) sin lograr abatirla, como tampoco la abatieron los acuerdos adoptados sucesivamente por los gobiernos de la Restauración, de la Regencia y del actual reinado.» Romangué vigent en molts dels seus preceptes —defensats pel mateix Tribunal Suprem—, encara que retocada per normes fragmentàries reunides per Antonio GARCIA ALIX (1900), el primer ministre de Instrucción Pública y Bellas Artes en la història d'Espanya.¹⁰ Moltes veus, com el catedràtic d'Institut A. de MONTALVO (1899: 7), criticaren la confusió que havia generat la proliferació de disposicions:

«Difícilmente existirá un ramo de la administración en que más torpemente se haya legislado, que en Instrucción Pública, a partir de la nunca bien ponderada Ley de Moyano (1857) [...] Se han publicado gran número de Reglamentos, R. D., R. O. y circulares; su número excede a toda ponderación y todo ello no ha servido más que para aumentar el desconcierto y que se haya llegado al actual momento en que ya nadie sabe lo que rige, ni lo que debe regir.»

A la segona dècada del segle XX l'eficàcia de la llei de 1857 i de la legislació que la modificava seguia sent escassa. Així ho denunciava Eduardo VINCENTI, en una ressenya biogràfica sobre Moyano:

«El principio de gratuidad no se ha hecho aún efectivo, ni puede hacerse porque carecemos de las escuelas que exige el censo de población; la mayor parte de las que tenemos en acción están instaladas en locales infectos; los maestros carecen de autoridad y de medios de vida; las normales lanzan pedagogos sin pedagogía, y a veces sin ortografía; [...] las escuelas son visitadas cada cinco años; los demás centros de enseñanza nadie los vigila, y así sucede que los institutos siguen poniendo en circulación bachilleres en el mal sentido de la palabra» (citat per M. PESET / J. L. PESET, 1974: 570).

2. ELS ORGANISMES COMPETENTS

Els ens que tendran al seu càrrec la fundació, l'organització i el manteniment de les escoles públiques de primeres lletres seran: la JUNTA PROVINCIAL D'INSTRUCCIO PUBLICA (JPIP) —o DE PRIMERA ENSENYANÇA (JPPE)— òrgan delegat de l'Estat, presidit pel governador, vetlarà per la inspecció i informarà les peticions dels Ajuntaments; les JUNTES LOCALS D'ENSENYAMENT PRIMARI, presidides pels batles, tendran responsabilitats entorn a la creació i el manteniment de les escoles, i —fins al canvi de segle— al pagament dels salaris dels mestres; i la DIPUTACIO PROVINCIAL, a través de la Comissió Provincial i de la

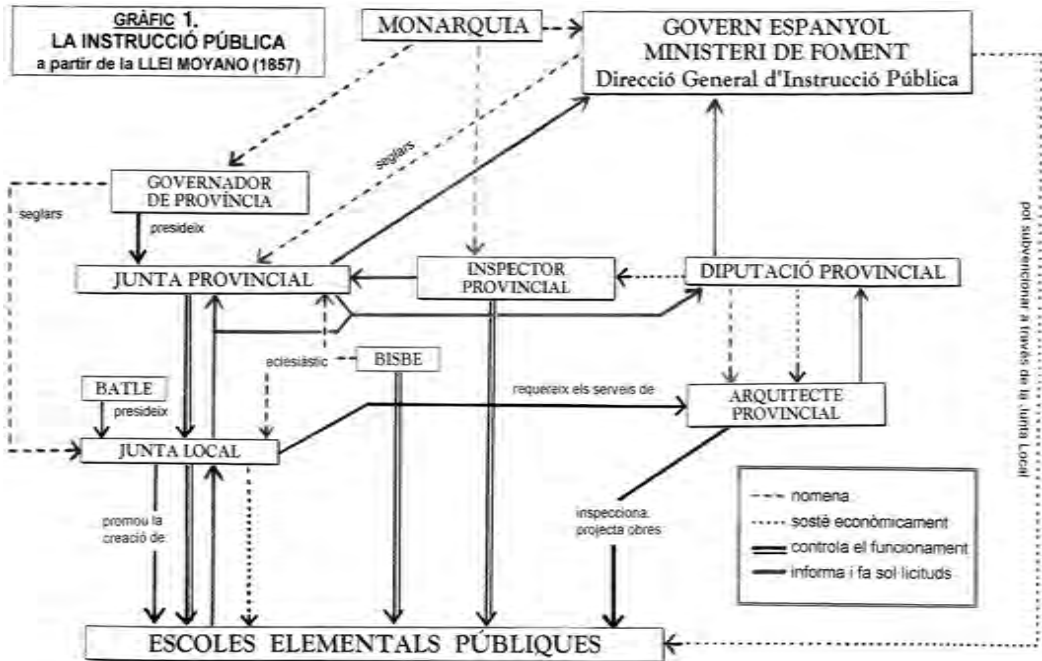
demanar-los ajut. La de les Balears contestà que, «por más que sea plausible el pensamiento de perpetuar la memoria de tan insigne patricio», no li era possible col·laborar, ja que la Comissió de Pressuposts havia informat que no tenia mitjans per contribuir-hi (ARXIU GENERAL DEL CONSELL DE MALLORCA, a partir d'ara: AGCM, X-906/56). Finalment, l'estàtua fou erigida davant l'edifici del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts.

¹⁰ Fins aleshores, les competències havien estat exercides des d'un macrodepartament, el Ministerio de Fomento, que incloïa també Agricultura, Indústria, Comerç i Obres Públiques.

Comissió de Foment o d'Instrucció, facilitarà la construcció i reparació de les escoles, aportant-hi l'Arquitecte de Província, pagarà els inspectors i, atenant els seus informes, actuarà contra els municipis que incompleixin la norma educativa; també tindrà al seu càrrec les despeses de manteniment de l'Institut i d'altres centres d'ensenyament superior.

2.1. La Junta Provincial

La *Ley de Instrucción Pública* de 1857 consagrà aquest òrgan com el més decisiu dins l'administració educativa del segle XIX,¹¹ amb les funcions següents (art. 286): informar el Govern; promoure avanços als centres de 1a. i 2a. ensenyança; vigilar la bona administració dels seus fons; i denunciar al rector del districte universitari les faltes observades en el seu funcionament. Aquesta Junta ha de ser presidida pel governador i composta per un diputat provincial, un conseller provincial, un membre de la Comissió Provincial d'Estadística, un catedràtic de l'Institut, un regidor de l'Ajuntament de la capital, l'inspector de les escoles de la província i dos, o més, pares de família (art. 281); tots ells nomenats pel govern «a propuesta en terna del gobernador de la provincia». A més, hi ha també un eclesiàstic designat pel bisbe, i un mestre que en serà secretari, nomenat pel govern a proposta de la Junta (GRÀFIC 1).

Per altra banda, el govern vigila el compliment de la llei als establiments d'instrucció, públics i privats, per mitjà d'un inspector provincial, nomenat pel rei entre els mestres candidats que hagin fet els estudis de l'Escola Normal central i hagin exercit

¹¹ Un precedent n'havia estat la Comissió de Província, constituïda pel governador, un rector i tres pares de família, segons la *Instrucción para el Régimen y Gobierno de las Escuelas de Primeras Letras* (1834). La seva tasca era fomentar i vigilar les escoles de primeres lletres, facilitar informació a la Comissió Central, i fer complir el Pla General d'Ensenyament Primari (B. SUREDA, 1977: 28).

l'ensenyament primari durant cinc anys a l'escola pública o deu a la privada (art. 300).¹² A més d'aquest control, els mestres i les escoles en patiran un altre: les autoritats civils i acadèmiques facilitaran la inspecció de bisbes i altres prelats en relació amb l'educació moral i religiosa (art. 295). Segons el *Reglamento de la Administración y Régimen de la Instrucción Pública* (RD 20/juliol/1859) la Junta havia de celebrar, com a mínim, tres sessions cada mes; cada quatre anys renovaria la meitat dels seus vocals i el seu president, governador de la província, havia de proporcionar un local per a la Secretaria i un despatx per a l'inspector.

Si aquesta legislació era pròpia del liberalisme moderat, el viratge conservador dels darrers anys d'Isabel II va fer que es pretengués derogar la Llei Moyano amb la *Ley de Instrucción Primaria* (2/juny/1868). Vigent només fins la *Gloriosa* del setembre, posava l'èmfasi en el control ideològic de l'Església: la presidència d'honor de la Junta Provincial era ara per al prelat diocesà, encara que el president efectiu seguia sent el governador; registrava algunes incorporacions (el rector de la Universitat o el director de l'Institut, el batle de la capital, el fiscal de l'Audiència) i s'hi afegia un altre eclesiàstic designat pel bisbe. A més, havia de dur un registre exhaustiu de l'actuació de tots els mestres: conducta moral i religiosa, compliment dels deures, matrícula de l'escola, resultat dels exàmens... El control i la submissió dels mestres vers els poders eclesiàstics no eren acceptats pels progressistes, que els consideraven humiliants. Com a conseqüència de la Revolució, Ruiz Zorrilla derogà aquesta llei amb un decret (14/octubre/1868) que tornava a posar en vigor la legislació dels anys cinquanta, amb una diferència: els nou membres de la Junta Provincial passaven a ser nomenats per la Diputació i el governador ja no n'era necessàriament el president, perquè aquest era escollit entre els seus membres (*Historia...* 1979: 327).

En la Restauració el Govern central recuperà el control sobre aquestes designacions. Un símptoma evident de la consolidació del centralisme a la Constitució de 1876 fou la dependència creixent de la Junta Provincial de Instrucción Pública de les directrius ministerials. Pel que es desprèn de l'anàlisi de la documentació de la Diputació, la corporació provincial no intervenia en el nomenament dels seus membres exclusivament.¹³ A partir de la disposició 3a. de la Reial Ordre del 28/octubre/1879, el càrrec de vocal en concepte de pare de família resultava incompatible amb els de diputat provincial o regidor; i, des de la RO del 24/octubre/1881, el vocal eclesiàstic no podia ser professor de cap centre públic (M. MARTINEZ ALCUBILLA 1920, IX: 594-595). Finalment, una reorganització més profunda arribà amb un RD (5/maig/1913): el govern liberal del conde de Romanones amplià el nombre dels membres de la Junta Provincial de Primera Enseñanza amb el president de la Diputació, el director i la directora de les Escoles Normals de Mestres, un inspector de sanitat, l'arquitecte provincial, un representant de la Cambra de Comerç, un

¹² L'inspector ha de visitar totes les escoles primàries. El seu salari serà de 10.000 rals a les províncies de 1a. classe, 9.000 a les de 2a. i 8.000 a les de 3a. (*Historia...*, 1979: 300).

¹³ D'aquesta manera són freqüents situacions com la creada pel cessament de Joan Massanet i Ochando, fundador del Centro Alfonsino de Palma, que havia estat elegit senador. La Junta Provincial trameté una terna al rei (17/juny/1876); el director general d'Instrucció Pública informà la Diputació del nomenament de Joan Ribas i Fluxà (AGCM, II-711/1, Enseny., R.1141 14 set.1876). En la presentació d'aquestes ternes s'inclouen polítics de gran pes: Miquel Sociés i Caimari (AGCM, II-711/1, Enseny., R.136, 28 gener 1878), que presidí la Diputació; l'industrial Pere Aguiló *Cetre*, (AGCM, X-809/59, Foment, 17 nov.1885); l'advocat liberal Marià Canals i Perelló, batlle de Palma, l'escriptor Gabriel Maura i Muntaner (AGCM, X-808/34, Foment, 17 Feb.1886); o el cap dels conservadors, Josep Sociés i Gradolí, que arribà a presidir la Diputació (AGCM, X-901/7, Comissió Prov.-Inst.Pública, 25 gener 1887).

cap de l'exèrcit proposat pel capità general... Aquest darrer, com tots els altres que eren presentats en terna (un regidor de la capital, un diputat de la Comissió Provincial, un eclesiàstic...), eren triats pel Ministeri.

La Junta havia de reunir-se ordinàriament un pic cada mes i, a part de les seves funcions habituals (proposar reformes i noves construccions d'escoles, reclamar llegats i donacions «*distraídos de su objeto por cualquier motivo*», vigilar les juntes locals...), n'incorporava d'altres que recollien les inquietuds pedagògiques de principis del segle (M. MARTINEZ ALCUBILLA 1921, X: 109): el governador-president, escoltat l'inspector provincial, excitarà el zel dels Ajuntaments perquè compleixin rigorosament les disposicions sobre les condicions higièniques o pedagògiques de les escoles o sobre les reclamacions dels mestres. A més, fomentarà les Caixes d'Estalvis escolars, museus, biblioteques populars i circulants, colònies, «*fiestas escolares y patrióticas y, en fin, cuantas instituciones contribuyan a la difusión de la cultura y á la elevación moral del pueblo*», i procurarà despertar l'interès públic cap a les missions pedagògiques, conferències i publicacions.

2.2. La Diputació Provincial

La seva participació en els afers educatius coincideix ja amb la seva fundació, arran de la Constitució de Cadis: les escoles creades pels municipis romanien sota la protecció, si més no teòrica, de la Diputació Provincial. Aquesta corporació participà també en la fundació de l'Institut (1835) i la Biblioteca Provincial (1839): l'Instituto Balear, encara que fos de titularitat de l'Estat, no tenia cap dotació als seus pressuposts, de forma que en bona part del segle XIX s'hagué de mantenir mitjançant els recursos de les seves matrícules, quedant a càrrec de la Diputació l'obligació de cobrir-ne el dèficit (R. PIÑA, 1979: 39-40). D'igual forma, fundà l'Escola Normal masculina (1842) i l'Escola Normal femenina (1872),¹⁴ i sota els seus auspicis es creà l'Escola Industrial (1856).¹⁵ El Sexenni va ser una època especialment complicada per a la corporació balear, la qual no disposava de recursos a bastament per satisfer les seves obligacions per llei. Això era perceptible a les memòries de la Comissió Provincial, com la d'abril de 1872, que informava de l'estat de comptes:

«Sus desconsoladoras cifras revelaban un déficit crecidísimo en los fondos provinciales, los cuales eran un obstáculo constante a todas las altas concepciones que en favor de la provincia pudieran formularse. Esta situación tristísima, Sres. Diputados, hija de ciertas y determinadas circunstancias que S. S. no desconocen ha sido vencida; esa honda perturbación, consecuencia natural de profundas reformas introducidas en el país va a desaparecer...»¹⁶

Una llei del Sexenni, la Ley Provincial de 1870, va ser aprofitada pel sistema canovista per continuar el model bifront que s'havia anat perfilant des de 1812: el governador s'havia consolidat com a cap polític, mentre que la Diputació conservava competències administratives relacionades amb allò que s'anomenava Fomento (obres

¹⁴ Aquí la corporació no feia més que complir les disposicions per cobrir la falta crònica de mestres. Als països en els quals l'Estat assumí responsabilitats sobre educació, aquesta manca cristal·litzà en dos mecanismes arquetípics de reclutament i de gestió del personal: la creació de les Normals i l'estructuració d'una carrera burocràtica que oferís unes perspectives econòmiques i professionals idònies (F. VILLACORTA, 1993: 20).

¹⁵ La Diputació havia de contribuir en un terç del seu manteniment; els altres dos terços corresponien a l'Estat i a l'Ajuntament de Palma (R. PIÑA, 1979: 40).

¹⁶ Informe dirigit al governador, signat per Antoni Taltavull (AGCM, X-894/59).

públiques, sanitat, educació, beneficència...) Emperò les primeres reformes arribaren amb la *Ley de Bases* del 16/desembre/1876, que transformà el sufragi universal en censitari i convertí la corporació en executora de múltiples disposicions; quan el governador assistia a les seves reunions ho feia amb veu i vot, i assumint-ne la presidència. La Constitució de 1876 refermà, també, les atribucions de la Comissió Provincial, òrgan permanent de la Diputació creat el 1869, que reunia un diputat per districte durant un any. La seva tasca era no tan sols preparar els treballs de la corporació i executar els seus acords, sinó també la resolució interina dels afers urgents (R. PIÑA, 1979: 69); així atengué, sovint, les peticions dels Ajuntaments en l'àmbit educatiu i controlà les actuacions de la Junta Provincial.

A pesar del centralisme identificat amb el liberalisme moderat, la *Ley Provincial* de 1882 permeté que la Diputació ampliàs certes competències delegades de l'Estat. A les Balears, la Diputació fou responsable entre el segle XIX i XX de la construcció del Palau Provincial, l'Hospital General, la Casa de la Misericòrdia, i la Clínica Psiquiàtrica; concedí beques com la que gaudí Miquel Porcel i Riera; protegí l'obra de les colònies escolars (des de 1893) i patrocinà la ubicació del Museu Pedagògic (1918) en un edifici seu. A més a més, en col·laboració amb la Junta Provincial, tengué al seu càrrec la inspecció de l'ensenyament primari, i la projecció i el manteniment de les construccions escolars.

Malgrat tot, l'ombra del caciquisme enterbolia el panorama polític i embullava les relacions entre el poder estatal i el poder local; com ha expressat de forma encertada J. A. GONZALEZ CASANOVAS (1986: 50): «*Las Diputaciones, dominadas por el Jefe Político o por el Gobernador Civil, eran, por decirlo así, la sala de reunión del cacicazgo.*» Un caciquisme que, com han mostrat les aportacions d'I. PEÑARRUBIA (1980, 1991) o P. SALAS (1992, 1997) caracteritzava la societat mallorquina de l'època.¹⁷ A principis del segle XX les crítiques cap a les Diputacions es feren més i més freqüents: se les qualificava d'inútils, inoperants, submises... Enric PRAT DE LA RIBA —que presidí la de Barcelona (1907) i la Mancomunitat de Catalunya (1914)— expressava la seva desesperació entorn al trist paper que exercien, amb pressuposts inferiors als de moltes ciutats mitjanes, com Manresa:

«*Sólo añaden a las consignaciones para personal algunas partidas para la Beneficiencia, pero no construyen carreteras ni tienen ninguna escuela. En un país en el que falta de todo, en que no hay vías de comunicación, ni enseñanza, ni más beneficiencia que la rudimentaria, las Diputaciones, que se quejan siempre del Estado, no pidieron al contingente nada de lo que de él cabía recabar para cumplir su misión fundamental. Han preferido pedir una pequeñez a los pueblos, mientras les bastase para unos empleados y unos pobres, a aumentar el contingente y montar todos los servicios de un país civilizado*» (J. A. GONZALEZ CASANOVAS, 1986: 76).

Aquestes dificultats econòmiques, generals a tot arreu, resultaven especialment greus a les Illes Balears, com expressà el diputat provincial Lluís ALEMANY I PUJOL¹⁸ en un

¹⁷ Les elits locals europees sostenien el monopoli de les relacions entre la seva clientela tradicional i els cercles polítics i econòmics del centre. Aquest monopoli consistia també a traduir el discurs regional i nacional, i a fer de mitjanceres entre una clientela majoritàriament il·letrada i una xarxa nacional de comunicacions escrites (A. DE SWAN, 1990: 8).

¹⁸ Regidor i batle de Palma (1908), el 1913 fou elegit diputat provincial amb el suport de liberals i republicans reformistes, i arribà a presidir la corporació (1917). Durant el seu mandat es fundà el Museu Pedagògic. Als anys vint i a principis dels trenta fou diputat per la candidatura liberal verguista; el 1936 actuà com a mediador entre els falangistes i Joan March.

discurs el 5 de juliol de 1916. Aquest liberal atribuïa les penúries econòmiques al vici de «no cobrar por complacencias y no pagar por falta de dinero» i al caràcter illenc: diputacions de característiques semblants (Santander, Girona) cobraven un contingent major i no havien de sostenir —com la d'aquí— dos hospitals, tres incluses... Com deia PRAT DE LA RIBA, aquí tampoc no s'havia augmentat el total a repartir entre els municipis des de 1892: «Ha habido gran temor en hacerlo», apuntava ALEMANY (1916: 4-9). Segons ell, no es tudaven els doblers i des de 1894 els diputats provincials havien renunciat a dietes i despeses de representació, arribant l'estalvi a les 255.000 pessetes. La solució no podia passar per retirar l'assignació —d'una pesseta diària de mitjana— als asilats a la Misericòrdia o a l'Hospital, ja que això seria «el chocolate del loro» en comparació amb el deute gegantí de prop d'un milió de pessetes. La proposta era que es concedissin a la Diputació els mateixos drets que tenia la Mancomunitat, i que es creàs un arbitri de fàcil recaptació per gravar mínimament l'exportació de productes de les Balears, sense variar-ne substancialment el preu; això alliberaria els municipis de l'imminent augment del contingent.¹⁹ Finalment, la proposta va ser recollida en un dictamen de la Comissió d'Hisenda aprovat per la Diputació.²⁰

Pel que fa a la despesa pública relacionada directament amb l'educació, els pobles aportaven a final de segle —a més del contingent general— unes quotes específiques que tenien com a destinació el manteniment de l'Institut, la Inspecció Escolar i les Escoles Normals. Aquestes darreres patien un abandonament general per manca de material, escassetat de professorat i salaris insuficients: a final de segle —i considerant tan sols el capítol de sous— la Diputació de les Balears era la que menys gastava de tot l'Estat en l'escola femenina de Magisteri (un terç per davall de la mitjana espanyola) mentre que en l'escola masculina la quantitat era la cinquena més baixa.²¹ Tal com es pot comprovar a la **TAULA 1**, les despeses educatives generals —no tan sols els sous— de la corporació illenca es mantingueren pràcticament inamovibles durant el període 1886-1920:²²

Subvenció per a l'Institut	28.406
Subvenció per a l'Escola Normal	8.305
Inspector 1a. Ensenyança. Sou	2.500
Inspector 1a. Ensenyança. Dietes	2.150
Inspector 1a. Ensenyança. Material	250
TOTAL	41.611

¹⁹ Segons la proposta, l'homologació amb la Mancomunitat podria constituir un primer pas cap a una autonomia que reunís veritablement aquestes illes unides per la geografia, la història, els caràcters ètnics i filològics. Sobre l'arbitri, L. ALEMANY (1916: 13 i ss) exposa els antecedents històrics i en proposa l'aplicació a l'ametlló, les tàperes, l'albercoc, la sal, el calçat, el porc...

²⁰ AGCM, *Llibre d'Actes núm. 34* (sessió 4/desembre/1917). La comissió era integrada pels diputats Rosselló, Feliu i Alemany. El debat sobre la reclamació d'un concert econòmic i les comparacions amb el règim fiscal de les Canàries o de Biscaia s'havien iniciat a les sessions de principis de 1916.

²¹ Segons R. M. LABRA (1897: 133) els sous dels professors de les Escoles Normals d'aquí eren 6.665 pta. (masculina) i 2.770 pta. (femenina) quan la mitjana espanyola era de 9.360 i 4.056 pta.

²² Fonts depositades a l'AGCM: *Llibres Aux. de Despeses d'Instrucció Pública* = VI-978/6 (1886-89); VI-980/5 (1889-92); VI-983/5 (1892-95); VI-985/7 (1895-96). *Llibres Aux. de Despeses* = VIII-507 (1896-97); IX-530 (1897-98); VIII-516 (1898-99); VIII-525 (1899, 1900); VIII-568 (1905). *Llibres Aux. de Concepte* = VIII-603 (1910); VIII-608 (1915); VIII-613 (1920-21).

Taula 1: Despeses d'instrucció pública a càrrec de la Diputació provincial de les Illes Balears, 1886-1920

PRESSUPOSTS	1886-87	1887-88	1888*89	1889*90	1890*91	1891-92	1892-93	1893-94	1894-95	1895-96
Junta Prov. Personal	6125	6125	6365	6480	6730	6730	6730	6730	6730	6730
Junta Prov. Material	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500
Subvenció Institut	28025	28406	*	*	*	28406	28406	28406	28406	28406
Subv. Esc. Normal (m)	7881	8305	*	*	*	8305	8305	8305	8305	8305
Inspector 1a Ens. Sou	2500	2500	*	*	*	2500	2500	2500	2500	2500
Inspec. 1a Ens. Dietes	2150	2150	*	*	*	2150	2150	2150	2150	2150
Inspec. 1ª Ens. Material	250	250	*	*	*	250	250	250	250	250
Augment Mestres (m)	2550	2075	2075	2075	2075	2075	2075	2075	2075	2075
Augment Mestres (f)	2550	2075	2075	2075	2075	2075	2075	2075	2075	2075
Subv. Acadèmia BBAA	14754	13319	13319	13719	13859	14351	12852	12852	12852	13279
Biblioteca Provincial	1125	1125	1125	1125	1125	1125	1125	1125	1125	1125
Despeses Instr. Públ.	68410	66830	25459*	25974*	26364*	68467	66968	66968	66968	67395

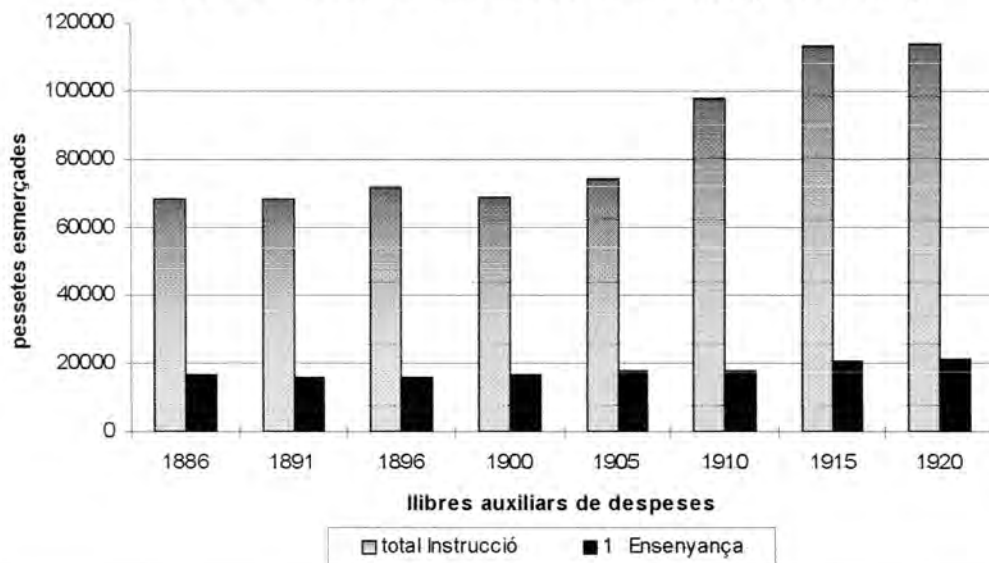
PRESSUPOSTS	1896-97	1897-98	1898-99	AgoDes99	1900	1900	1905	1910	1915	1920
Junta Prov. Personal	6730	6979	6979	6979	6979	6979	7600	7850	8300	8250
Junta Prov. Material	500	750	750	750	750	750	1000	1000	1800	2300
Subvenció Institut	28406	28406	28406	28406	28406	28406	28406	28406	28406	28406
Subv. Esc. Normal (m)	8305	8305	8305	8305	8305	8305	8305	8305	8305	8305
Subv. Esc. Normal (f)									14300	13300
Inspector 1ª Ens. Sou	2500	2500	2500	2500	2500	2500	2500	2500	2500	2500
Inspec. 1ª Ens. Dietes	2150	2150	2150	2150	2150	2150	2230	2150	2150	2150
Inspec. 1ª Ens. Material	250	250	250	250	250	250	250	250	1500	1500
Augment Mestres (m)	2075	2075	2075	2075	2075	2075	2075	2075	2175	2175
Augment Mestres (f)	2075	2075	2075	2075	2075	2075	2075	2075	2175	2175
Subv. Acadèmia BBAA	15547	14956	16222	13370	13370	13370	13390	24491	24890	24420
Biblioteca Provincial	3375	1875	1875	1875	1875	1875	1875	1875	1875	1875
Esc. Nàutica. Personal							4450	4450	2587	
Esc. Nàutica. Material							150	150	150	
Esc. Sup. Comerç. Adm								6500	6500	8500
Esc. Sup. Comerç. Ens								3500	3500	4250
Esc. Sup. Comerç. Mat								1750	1750	750
Museu Provincial										2750
Despeses Instr. Públ.	71913	70321	71587	68735	68735	68735	74306	97327	112863	113606
Obligacions pendents any anterior							81	25087	215068	517535
Total Instruc. Pública							74387	122414	327931	631141

Font: AGCM. Llibres Auxiliars de Despeses d'Instrucció Pública: VI-978/6 (1886-89), VI-980/5 (1889-92), VI-983/5 (1892-95), VI-985/7 (1895-96). Llibres Auxiliars de Despeses: VIII-507 (1896-97), IX-530 (1897-98), VIII-516 (1898-99), VIII-525 (1899, 1900), VIII-568 (1905). Llibres Auxiliars de Concepte: VIII-603 (1910), VIII-608 (1915), VIII-613 (1920-21).

Aquesta quantitat apareixia sistemàticament a finals del XIX entre els ingressos de la Diputació procedents de tots els municipis.²³ Però les despeses relacionades amb l'educació no es referien tan sols a aquests epígrafs. La **TAULA 1** recull el pagament dels sous del personal de la Junta Provincial, les subvencions per a l'Acadèmia de Belles Arts i la Biblioteca Provincial o l'obligat augment per als mestres i per a les mestres. El **GRÀFIC**

²³ Això es palesa especialment als *Llibres Auxiliars d'Ingressos. Instrucció Pública* = VI-918/4 (1894-96), i als *Llibres Aux. de Despeses* = VIII-440 (1898-99). També, en molts casos, hi queden reflectides les matrícules dels alumnes de l'Institut, de l'Escola de Belles Arts...

DESPESES D'INSTRUCCIÓ PÚBLICA DE LA DIPUTACIÓ DE LES ILLES BALEARS (1886-1920)

Font: AGCM. Llibres auxiliars de despeses (1886-1920).

2 ens mostra com aquestes despeses anaren creixent i se n'incorporaren a principis del XX altres de derivades del sosteniment de l'Escola Nàutica i de l'Escola Superior de Comerç. En canvi, el que la Diputació esmerçava en ensenyament primari —Junta Provincial, Inspecció de Primera Ensenyança i augment dels mestres— es mantingué pràcticament estancat al llarg d'aquests 35 anys. Per altra banda, no perdem de vista que la corporació podia invertir diners en matèria educativa o cultural, en un sentit ampli, sense que es trobassin registrats sota l'epígraf «Instrucció Pública». De vegades, «Altres Despeses» recollia subvencions que, tot i no representar una quantitat considerable, resulten qualitativament significatives.²⁴

La mateixa **TAULA 1** ens permet comprovar el que apuntava el diputat Alemany al seu discurs de 1916: les obligacions pendents relacionades amb la instrucció pública anaven creixent, any rere any, fins a arribar a quantitats realment escandaloses (215.068 pta. el 1915 i 517.535 el 1920). Les dificultats financeres de la Diputació es perllongaren fins a la dècada dels vint, i afectaren l'augment gradual del sou —devers 2.000 pta. per als mestres— que obeïa a l'aplicació de l'article 196 de la Llei de 1857, no derogat per cap altra disposició. Ja el 1905 alguns professors de les primeres classes de l'escalafó de

²⁴ Entre aquests subsidis (1910-1930) destaquen els rebuts per l'Ajunt. de Maó per a l'Institut de 2a. Ensenyança (5.900 pta., el 1910, 4.000 el 1915, 2.000 el 1920) o l'Ajunt. d'Eivissa per al Col·legi local (2.680 pta., el 1910 i 1915, 3.250 el 1920, 5.500 el 1925, 9.500 el 1930); 500 pta. al professor de Dret i legislació escolar de l'Institut de Palma; 600 pta. (1.000 el 1930) per ajudar a editar en català les obres completes de Ramon Llull; i 1.000 pta. (500 el 1930) per al *Diccionari Català-Valencià-Balear* de mossèn Antoni M. Alcover. Les subvencions citades provenen d'un mostreig quinquennal dels *Llibres de Despeses* (AGCM. VIII-603, VIII-608, VIII-613, VIII-618, VIII-623).

primera ensenyança es queixaren dels retards en el seu cobrament i sol·licitaren a la Junta Provincial rebre'l per conducte de l'habilitat a Mallorca, Miquel Porcel i Riera, amb la resta del salari.²⁵ Vint anys més tard, Joan Vidal i Vaquer —president de l'Associació Provincial de Mestres de Balears— es dirigí a la Diputació (30/novembre/1925) per reclamar l'augment gradual que no havia estat atès des de 1920.²⁶ La Comissió Provincial aprovà (21/gener/1926) pagar els endarreriments, atès el dictamen de Sebastià Quetglas —oficial encarregat de la Intervenció del Fons Provincial— que explicava el que podia haver justificat la malifeta:

«En atención a las circunstancias por las que atravesaba esta Corporación y quizás también al hecho de haber sido aumentados considerablemente los haberes de dichos funcionarios, lo cual en cierto modo parecía relevar a esta Corporación Provincial de completar un sueldo que —si era precario en la fecha en que fue dictada la Ley de Instrucción Pública de 1857— con los aumentos conseguidos desaparecía aquella condición, motivo principal a que se debía la obligación» (AGCM, X-938/76).

La deixadesa a l'hora de pagar no era casual sinó que obeïa a una decisió política que superava l'àmbit illenc: a finals de 1919 la Diputació de Lugo comunicà a la de Balears que havia dirigit una instància al ministre d'Instrucció Pública perquè les corporacions provincials deixassin de satisfer l'augment gradual,²⁷ i la d'aquí acordà per unanimitat (14/gener/1920) «*hacer suya la petición formulada*». Certament, les diputacions cercaven un nou àmbit d'actuació en el marc dels canvis que afectaven el sistema canovista. En la crisi de 1917, l'Assemblea de Parlamentaris, reunida a Barcelona (19/juliol) i a Madrid (30/octubre), approfondí en el debat sobre el seu futur i proposà que les Corts Constituents articulassin convenientment l'autonomia que havien demanat les diputacions provincials catalanes i les forals basques.²⁸ Un projecte de Llei de Bases del conde de Romanones (1919) n'apuntava la desaparició, substituïdes per una diputació regional, l'activitat de la qual seria supervisada per un governador. Aquest projecte no arribà a entrar en vigor, tot i que en temps de la Dictadura de Primo de Rivera un RD (12/gener/1924) dissolgué les provincials però no les forals (del País Basc i Navarra). L'Estatut Municipal (1924) i l'Estatut Provincial (1925), obra de José Calvo Sotelo, donaren una nova dimensió administrativa a la província, que es convertí en «*una gran mancomunidad de municipios encargada de mejorar los servicios de índole local*» (J. A. GONZALEZ CASANOVAS, 1986: 123).

2.3. Les Juntes Locals

A la Junta instaurada per la Llei Moyano de 1857, i presidida pel batle, s'integraven un regidor, un eclesíastic —designat pel bisbe i, per tant, no necessàriament el rector de la parròquia— i tres o més pares de família; aquestes persones —llevat del clergue— eren

²⁵ AGCM, Dip. Prov.-Secretaria, X-918/49 (5 abril 1905). Una setmana després la Diputació expressà el seu acord amb la proposta.

²⁶ El diputat provincial i pedagog Jeroni Castaño gestionà per error el pagament tan sols de l'anualitat de 1922; els mestres demanaven les de 1921, 1923, 1924 i 1925 (AGCM, X-938/76).

²⁷ AGCM, Diputació Provincial-Secretaria-Foment, X-935/68 (24 desembre 1919).

²⁸ El debat es va estendre aviat (J.A. GONZALEZ CASANOVAS, 1986:108-111); municipis aragonesos en reclamaven la supressió; a Astúries, la conversió en una corporació regional i un concert econòmic. En canvi, les diputacions extremesnes exigien uniformitat a les futures regions, i les de Castella-Lleó defensaven la personalitat de la província.

nomenades pel governador de la província.²⁹ Les funcions de les juntes locals eren anàlogues a les de la Junta Provincial. El *Reglamento de la Administración y Régimen de la Instrucción Pública* (RD 20/juliol/1859) en matisava algunes; eren obligacions dels batles: promoure la creació d'escoles primàries i d'altres establiments d'instrucció; vetllar pel compliment de les disposicions que afectassin les escoles públiques i privades; incloure als pressuposts municipals les quantitats per satisfer les obligacions escolars; i proposar al governador els seglars de la Junta Local de Primera Ensenyança. Els vocals —que no podien ser mestres excedents— havien de visitar freqüentment les escoles públiques i privades, i presidir-hi els exàmens anuals. No obstant això, no podien alterar el règim ni el mètode del mestre; només podien informar la Junta Provincial d'allò que considerassin incorrecte.

En canvi, la conservadora *Ley de Instrucción Primaria* del 2 de juny de 1868 animava el rector de la parròquia a assistir a l'escola «*cuando le parezca*» i no tan sols per fer-hi catequesi sinó també per tal de «*vigilar sobre la pureza de las doctrinas que el maestro difunda en sus discípulos*». A més, deixà pràcticament en mans de l'Església la Junta Local, presidida ara pel rector, acompanyat pel síndic, un regidor designat pel municipi i dos pares de família, d'honoradesa reconeguda, nomenats pel governador. Havien d'informar la Junta Provincial de la conducta del mestre i s'havien de reunir dos cops al mes per a la inspecció constant de les escoles i l'elaboració de llistes dels pares que no hi facilitassin l'assistència dels fills. La derogació d'aquesta llei amb el Decret de Ruiz Zorrilla permeté que els membres de la Junta Local (15, 9 o 5, segons el poble) fossin nomenats per l'Ajuntament i que el capellà ja no en fos necessàriament el president, càrrec que passava a ser escollit per i entre ells mateixos (*Historia...* 1979: 327). Un Decret (5/agost/1874) matisà que les juntes locals havien de tenir com a membres el batle —president—, un regidor, el rector de la parròquia, i tres pares de família, nomenats pel governador; als pobles de més de 10.000 habitants, l'alcalde podia augmentar el nombre de pares de família.³⁰

Una qüestió que manca estudiar en profunditat és l'autèntica vida política que tenia aquesta Junta Local de Primera Enseñanza en cada poble. Les Juntes eren bastant actives quan necessitaven reivindicar alguna subvenció o demanar qualche projecte de l'arquitecte provincial, i rebien comunicacions més o menys amistoses del governador civil o de la Comissió Provincial de la Diputació quan existia alguna denúncia de la inspecció escolar. La incògnita que se'ns planteja és saber si, realment, complien quotidianament amb la seva finalitat protectora de l'educació i si es reunien amb una certa periodicitat (dos cops al mes fixava la llei de 1868). Si no fos així, aquest seria un factor que, ben segur, ajudaria a demostrar l'escàs interès que despertava l'educació dins algunes corporacions municipals³¹ i explicaria la seva gasiveria a l'hora d'efectuar el pagament dels sous dels mestres o de les

²⁹ El *Plan y Reglamento General de Escuelas de Primeras Letras* de Ferran VII (1825) ja parlava d'un precedent: «*Habrà en cada pueblo una Junta Inspector de la Escuela o Escuelas establecidas, y se compondrà del Corregidor o Alcalde Mayor, o primer Alcalde ordinario respectivamente, del Párroco o de los dos más antiguos donde hubiere muchos, y del Procurador Síndico Personero*» (art. 147). La *Instrucción para el Régimen y Gobierno de las Escuelas de Primeras Letras* (1834) hi afegia dos veïns, pares de família, i preveia una «*Comisión de Partido*» per a cada partit judicial, amb el batlle del municipi que en fos capçalera, un rector i tres pares de família (B. SUREDA, 1977: 28).

³⁰ La seva composició va ser novament modificada a partir d'un RD (5/maig/1913): presidida pel batle, n'eren membres dos regidors, dos pares i dues mares proposats en terna i triats pel governador, el rector de la parròquia que indicàs el bisbe, un mestre i una mestra proposats pels mestres en terna i triats pel batle, l'inspector de sanitat, l'apotecari designat per l'Ajuntament i, a les localitats de més de 10.000 habitants, el seu arquitecte.

³¹ En aquest sentit, Ignacio MARTÍN JIMÉNEZ (1994: 239) ha destacat que entre 1875-1900 la majoria dels

despeses de material escolar. Comptam amb un document³² que ens situa a l'inici del Sexenni (1868-69) i ens informa del que havien pressupostat els municipis de les Illes Balears pel que fa a la despesa en instrucció pública (TAULA 2). Comprovam que, de mitjana, suposava un 7,86% del total: lleugerament superior a capítols com Policia o

Taula 2: Despeses d'instrucció pública a càrrec dels municipis de les Illes Balears, 1868-1869 (en escuts)

MUNICIPIIS	INGRESSOS	DESPESES	INSTRUCCIÓ PÚBLICA	% DESPESES INSTR. PÚBLICA
ILLES BALEARS	1156707,250	1119529,244	84249,945	7,53

Tramuntana Sud	42711,382	36530,779	7581,917	20,75
Tramuntana Nord	35118,150	33731,688	4296,770	12,74
Serra-Raiguer	60895,034	60225,866	8725,832	14,49
Pla Nord	42787,834	40459,489	3903,081	9,65
Pla Central	56455,749	53521,025	8014,961	14,98
Llevant	45890,310	39651,632	5161,322	13,02
Migjorn	48703,932	48297,046	4936,643	10,22
PART FORANA	332562,391	312417,525	42620,526	13,64
PALMA	652510,263	652510,263	15234,789	2,33
total MALLORCA	985072,654	964927,788	57855,315	6,00

Maó	87887,324	74840,005	13543,050	18,10
Es Castell+Sant Lluís				
Ciutadella	20086,113	20076,447	1799,500	8,96
resta de Menorca	20012,001	19316,350	3164,166	16,38
total MENORCA	127985,438	114232,802	18506,716	16,20
Formentera	2066,531	2066,531	0,000	0,00
Eivissa-Vila	20643,123	20555,407	5074,916	24,69
resta d'Eivissa	20939,504	17746,716	2812,998	15,85
total PITIÜSES	43649,158	40368,654	7887,914	19,54

RESUM DE TOTS ELS MUNICIPIIS de les BALEARS, PER SECTORS %

Manteniment Ajuntaments	138061,169	12,89
Policia de seguretat	15384,280	1,44
Policia Urbana	57719,124	5,39
INSTRUCCIÓ PÚBLICA	84250,049	7,86
Beneficència	76209,736	7,11
Obres Públiques	108952,448	10,17
Correcció Pública	29883,824	2,79
Muntanya	776,000	0,07
Càrregues	360008,680	33,61
Voluntaris	151587,101	14,15
Imprevists	48397,678	4,52
TOTAL PRESSUPOSTS ORDINARIS	1071230,089	100,00
Resultes per addició de pressuposts anteriors	48289,155	
TOTAL GENERAL DE DESPESES	1119519,244	

Font: *Resumen de los presupuestos municipales de ingresos y gastos correspondientes al año económico de 1868 a 1869*. AGCM, X-895/24

Ajuntaments no havien assumit encara el paper que la legislació els reservava, com demostra la pugna pel tancament de les escoles o per la reducció de la seva categoria.

³² *Resumen de los presupuestos municipales de ingresos y gastos correspondientes al año económico de 1868 a 1869* (AGCM, X-895/24).

Beneficència, i inferior a Obres Públiques o Ajuntament, quedant molt lluny de les Càrregues pendents (que se'n duïen, de mitjana, un terç del pressupostat).³³ A Palma, els més de 15.000 escuts esmerçats per l'Ajuntament suposaven un escàs 2%. Per comarques,³⁴ la Tramuntana Sud era l'única que superava el 20% dedicat a la instrucció pública; Eivissa i Menorca hi gastaven més del 15%; la Serra-Raiguer i el Pla Central tot just arribaven al 15%; el Migjorn i el Pla Nord —on l'alfabetització era particularment minsa—, sols un 10%.³⁵

Aleshores les Balears comptaven amb una despesa en instrucció primària per habitant entre les més baixes de tot l'Estat (0,56 pta. el 1860) que no pujà gaire en les dècades posteriors i que la situà sempre a la coa provincial, tant si la responsabilitat corresponia als Ajuntaments (49è lloc el 1870, amb 0,66 pta./hab.) com si pertanyia al Govern espanyol (41è lloc el 1895, 48è el 1926) (B. ORELL, 1999: Taula 6.4).³⁶ La interpretació tradicional insistia en la falta de recursos dels municipis per finançar el compliment de la Llei Moyano. Segons aquesta hipòtesi, els Ajuntaments de la Meseta Nord i les regions més properes tindrien un major nivell d'ingressos que els del Sud-est peninsular o, per exemple, els de les Balears. Emperò, com ha demostrat C. E. NUÑEZ (1991: 129), la clau del problema consistia en el fet que, fins a finals del segle XIX, les hisendes locals havien de repartir els seus recursos entre la instrucció primària i la part destinada al sosteniment de l'Institut que els corresponia anualment. Al capdavant, la naturalesa del repartiment dels recursos obeïa a decisions polítiques.³⁷

En aquest sentit, l'estudi de Pere SALAS (1997:113) ha incidit sobre l'escassa presència dels temes educatius en les discussions recollides a les actes municipals durant la Restauració. I, malauradament, si apareix amb més freqüència, no és perquè tengui un major interès per al consistori sinó per tot el contrari.³⁸ Sobre el funcionament intern de les Juntes locals no disposam de suficient informació a l'arxiu de l'antiga Diputació,³⁹ per

³³ Segons l'estudi de Pere SALAS (1997: GRÀFICS 5 A 8) aquest paper de la despesa educativa dins els comptes municipals serà, en general, semblant al llarg de tot el Sexenni.

³⁴ En aquest article seguirem la divisió comarcal mallorquina basada en criteris educatius (1860-1930), que proposarem a la nostra tesi doctoral (B. ORELL, 1999): TRAMUNTANA NORD (de Sóller-Fornalutx a Alcúdia-Pollença); TRAMUNTANA SUD (de Deià a Calvià); RAIGUER-SERRA (de Marratxí-Alaró a Selva-Campanet); LLEVANT (de Manacor - Sant Llorenç a Artà); MIGJORN (de Lluçmajor a Felanitx); PLA NORD (sa Pobla, Muro, Santa Margalida, Llubí i Muro); PLA CENTRAL (la resta de municipis del Pla, entorn a Sineu-Lloret); i PALMA.

³⁵ Els municipis grans, amb pressuposts majors, compten amb una participació menor de la Instrucció Pública en el total de despeses: Inca (7%), Manacor - Sant Llorenç (11%), Felanitx (9%) o Lluçmajor (7%). Als pobles petits, la relació entre la Taxa Bruta d'Alfabetització General i l'esmerçat pels Ajuntaments és evident; als que tenen més analfabets la inversió és menor: Llubí (18%), Muro (15%), Vilafranca (18%); en canvi, en aquells on creix més la TBAG (1860-1877) des de taxes més altes, la despesa educativa és major: Bunyola (22%), Capdepera (23%) (B. ORELL, 1999: Taules 0.4 i 10.2).

³⁶ L'evolució de la despesa/hab. per vintennis fou 0,56 (1860), 0,72 (1880), 1,08 (1902), 0,75 (1919), molt lluny de l'espanyola (1,04 - 1,38 - 1,41 i 1,13) (C. E. NUÑEZ, 1991:Quadre 9).

³⁷ Les regions on el caciquisme era arrelat, amb distribució desigual de la riquesa, primaren el creixement de la secundària en comptes de l'oferta escolar primària, per exemple, Andalusia Occidental (C. E. NUÑEZ, 1991: 129): les conseqüències econòmiques i socials foren evidents.

³⁸ Pel que fa a Vilafranca, Pere SALAS esmenta (1997: 116) les reclamacions de la Junta Provincial sobre el pagament del lloguer de la casa del mestre (1884), el descobert de l'Ajuntament amb la Junta o les divergències a l'hora de consignar les partides (1886).

³⁹ Per al cas de València, A. MAYORDOMO (1989: 174) ha localitzat dades molt il·lustratives a l'Arxiu de la Diputació. Durant el decenni 1871-80, la Junta de 27 pobles no havia celebrat cap sessió ni havia visitat l'escola; 58 juntes s'havien reunit en menys de 10 sessions en tota la dècada, i les d'Alzira, Xàtiva, Gandia o Ontinyent registraven una activitat força dèbil.

seguir en aquesta línia, caldrà en el futur sistematitzar i analitzar les dades dels arxius locals on es troba la documentació d'aquestes Juntes, per tal d'establir possibles models de comportament municipal i la seva relació amb l'evolució, poble a poble, de l'escolarització i l'alfabetització; una recerca que, evidentment, ultrapassa els objectius del present article.⁴⁰

3. MESTRES I ESCOLES

Les responsabilitats derivades del sosteniment de les escoles assignades als municipis eren massa costoses per als pocs recursos de què disposaven moltes comunitats locals. Per ço, no tan sols els salaris dels mestres, sinó també els edificis escolars, el material d'ensenyament, les inversions educatives en general quedaven sovint a l'empar de la bona voluntat i la preocupació d'alguns batlles i regidors. Ja el 1859, el Reglament de l'Administració i Règim de la Instrucció Pública que complementà la Llei Moyano disposà que les Juntes Locals procurassin que tots els centres d'ensenyament tinguessin edifici propi «*bastante capaz y convenientemente distribuido*». Un Decret (18/gener/1869) havia encarregat a l'Escola d'Arquitectura la presentació de projectes per a la construcció d'escoles, d'acord amb una sèrie de condicions, i una RO (11/novembre/1878) ordenava el reconeixement del local per part de l'arquitecte provincial, dependent de la Diputació.

A la dècada dels vuitanta, amb l'arribada al poder dels liberals, serà impulsada la revisió de les escoles i l'elaboració de projectes de reparació o, si s'escau, de nova construcció. A l'abril de 1883 la Junta Provincial de Instrucció Pública de les Balears es dirigeix al president de la Diputació per tal de sol·licitar-ne l'elaboració de plànols que puguin servir com a model d'escola,⁴¹ però l'arquitecte no atén la petició. La Junta reitera, un any després, els arguments del seu requeriment⁴² i als mesos següents comença a donar suport a les freqüents sol·licituds de municipis que exigeixen l'aplicació de la llei.⁴³ La principal dificultat per a la creació d'escoles era la construcció de l'edifici. El sistema d'ajuts promogut per l'Estat resultava insuficient i contradictori: per acollir-s'hi, el

⁴⁰ Segons C. E. NUÑEZ (1991: 133), els municipis espanyols exerciren un paper clau en el relançament de la despesa en instrucció primària que tingué lloc en la dècada dels 1920 (fins a arribar a contribuir en un terç del que es gastava als primers anys trenta). Malgrat que a les Balears la despesa total per habitant seguia sent una de les més baixes, cal destacar que eren un dels llocs on els seus Ajuntaments esmerçaven més en instrucció primària (1927-33): entre el 7 i el 9% del que gastaven (mitjana espanyola: del 5 al 6,5) (C. E. NUÑEZ, 1991: Quadre 13).

⁴¹ «*Toda vez que la mayor parte de locales destinados a aquel objeto carecen de las cualidades más indispensables que prescriben la higiene y la pedagogía, esta Junta ha acordado dirigirse a V.S. suplicándole tenga a bien encargar al Arquitecto Provincial la formación de tres planos para edificios destinados a escuelas de niños y de niñas, con habitación para los profesores, acompañando a cada uno de ellos su respectivo presupuesto y tomando como base de la capacidad de aquellos la mayor o menor importancia del vecindario de las poblaciones*» (AGCM, X-804/65, Foment, R.3833 5 abril 1883).

⁴² «*Los locales en que están establecidas las escuelas públicas de Primera Enseñanza de la provincia son, en su mayor parte, defectuosos y antihigiénicos; y esta falta se hace, de día en día, más atendible y digna de eficaz correctivo a medida que van creciendo en la provincia el amor a los estudios y las necesidades de la enseñanza*» (AGCM, X-807/32, Foment, R.1610 29 Agost 1884). Les condicions eren penoses i no tan sols aquí: a València (1882) ni tan sols una de cada cinc escoles s'ajustava a la llei: «*Los informes son abundantes: falta luz, ventilación, limpieza. Y sobra humedad. El hacinamiento está tan presente como las epidemias y la elevada mortalidad infantil*» (J. A. PIQUERAS, 1989:84).

⁴³ Sobre la complexa aplicació d'aquesta legislació i les relacions entre els municipis, la Junta i la Diputació, vegeu l'apartat «3.3.3. Les construccions escolars» de la nostra tesi (1999).

municipi havia de demostrar l'escassetat dels seus recursos, però, paradoxalment, havia d'estar en disposició de pagar tres quarts del cost de la construcció. L'Ordre del 22/juliol/1874 havia determinat les passes a seguir pels pobles que volguessin rebre auxiliis i un RD (28/abril/1905) disposà que als pressuposts de l'Estat es consignàs, com a mínim, un milió de pessetes; un RD (23/novembre/1920) posà la construcció i la direcció a càrrec exclusivament del Ministeri.

El RD de 1905 especificava que no es podien ocupar els locals de l'escola per dur a terme altres activitats i incloïa una *Instrucción técnico-higiénica relativa a la construcción de escuelas* que reflectia la preocupació pedagògica que havia arribat a les autoritats educatives a través d'institucionistes com Manuel B. Cossío (director del Museo Pedagógico) o Rafael M. de Labra (president del Consejo de Instrucción Pública).⁴⁴ Aquí, el governador L. de Irazazábal, president de la Junta Provincial de Instrucción Pública, remeté una circular (1909) a les Juntas Locals per reclamar «*el cumplimiento estricto é inexcusable*» que havien d'observar dels decrets. Els manava que traslladassin a altres llocs o efectuassin reformes a les escoles sense condicions higièniques i pedagògiques: il·luminació, ventilació, i la superfície per alumne d'1 m² allà on fos materialment impossible l'1,25 m² reglamentari.

Però la iniciativa legislativa que havia intentat impulsar la construcció de les escoles seguint les propostes més progressistes i innovadores fracassava: no s'acomplia allò que Jules Ferry (1882) posava en pràctica a França, on el Ministeri d'Instrucció Pública era una vertadera fàbrica d'escoles, tan ràpida i eficient com el forner fent el pa.⁴⁵ A principis de segle el creixement escolar era insuficient per eixugar el dèficit que s'arrossegava i les diferències regionals a l'hora d'aprofitar els subsidis de l'Estat eren evidents: abundants a Astúries, Biscaia o València, i escassos a Aragó, Burgos, Albacete o les Balears (R. LOPEZ MARTIN, 1997: 86). El 1918, el pedagog Lorenzo Luzuriaga denuncià que el nombre d'escoles tan sols era 27.000; si s'acomplís la Llei Moyano en serien necessàries 26.000 més i uns 500 milions de pts. mitjançant l'actuació decidida dels Ajuntaments —amb uns ajuts estatals majors, no repartits per criteris polítics— i la millora de les condicions econòmiques del personal docent per part de l'Estat.

A les Balears, Jaume POMAR I FUSTER, admetia al seu *Ensayo histórico sobre la instrucción illenca* (1904), alguns avanços de finals del segle XIX, però remarcava un panorama general que resultava ben trist.⁴⁶ El RD de 1920 possibilità per primera vegada

⁴⁴ Segons aquestes instruccions: 1) el millor emplaçament serà al camp, encara que allunyat del centre de la població, «*con la indudable ventaja del ejercicio físico á que obliga á los niños y con la pureza del aire que han de respirar*»; 2) per raons pedagògiques i d'higiene, no s'han de construir grans grups escolars, l'aula ha de tenir 1,25 m² / alumne i 4 m. d'alçària mínima, i el pati ha de comptar amb uns 3 o 4 m² / alumne; 3) per facilitar-ne l'oreig, caldrà instal·lar-hi ventiladors giratoris; 4) com a calefacció, normalment bastarà la calor humana, però de vegades seran necessàries «*estufas de envolvente de tierra refractaria*».

⁴⁵ Ferry, ministre d'Instrucció Pública (1879-81), presidí el Consell de Ministres i creà la infraestructura escolar republicana. A Espanya, l'obertura de les escoles no sempre implicava el seu funcionament normalitzat: multitud de centres, presents a les estadístiques, romanien tancats per falta de professors, per deutes enormes o, fins i tot, per la deixadesa dels Ajuntaments: «*Todo hace pensar que en España el horno está insuficientemente alimentado por un hornero indolente..., o que éste ha tenido la opción de imponerse otro ritmo de actuación menos oneroso al erario, esto es, a sus haciendas*» (J. A. PIQUERAS, 1989: 81).

⁴⁶ Encara mancaven a les Balears moltes escoles i la instrucció no havia penetrat totes les capes socials. La construcció d'escoles havia de millorar sensiblement la formació moral del poble, segons la màxima «quan s'obri una escola es tanca una presó» (J. POMAR, 1904: 250).

que fos l'Estat el que s'encarregàs de les obligacions pressupostàries en la construcció de les escoles; la mesura significava l'assumpció efectiva de la seva implicació en la millora de la xarxa escolar. L'inspector Joan Capó impulsà la celebració el 10 de juny de 1926 d'una reunió de tots els batlles illencs, convocats pel governador civil Pere Llosas, d'on sortí la sol·licitud de construcció massiva d'escoles.⁴⁷ A partir d'aquesta reunió es tractava de formar un patronat encarregat de dur a terme els projectes, presidit pel governador, i integrat pel president de la Diputació, els inspectors, l'arquitecte escolar i els batlles dels cinc Ajuntaments que eren cap de partit judicial (Palma, Manacor, Inca, Maó i Eivissa).⁴⁸ Certament, i si ho comparem amb les dècades anteriors, la Dictadura suposà un important esforç en aquest terreny, que es materialitzà en tot Espanya en la creació anual d'unes 1.000 places per a nous mestres i la construcció a les Balears de nombroses escoles.⁴⁹ Així i tot, per al cas illenc, «els projectes de la magna assemblea de batlles no arribaren, ni de lluny, a fer-se realitat» (J. OLIVER, 1977: 164), i ni en temps de la Segona República, època del major nombre de construccions, s'arribà a l'escolarització total.

A part de les construccions escolars, l'altra qüestió que més ocupà els organismes dedicats a impulsar la instrucció dels infants illencs va ser —des del Sexenni— el pagament dels salaris dels mestres. De fet, ens han deixat documentació abundosa sobre l'abast d'aquest problema, general en quasi tot l'Estat, a causa de les mancances financeres de moltes corporacions municipals, responsables —en bona part del període estudiat— d'aquesta despesa: devers 1900 Lorenzo LUZURIAGA quantificà en més de 9.000.000 de pessetes, la suma que devien als ensenyants en concepte de salaris.⁵⁰ El salari mitjà del professorat com a grup ocupacional va ser fins al segle XIX molt semblant al que percebia un menestral, cosa que incidí negativament en el seu reconeixement social i en el fet que les obligacions envers aquest col·lectiu i les seves escoles fossin considerades secundàries dins la despesa pública global. En aquest sentit, la legislació educativa de mitjan segle XIX tingué uns resultats mediocres: l'escola no era gratuïta, excepte per als indigents, i els Ajuntaments no dedicaven en absolut quantitats significatives al seu manteniment. Això tampoc no inquietava gaire l'Estat, el qual ni posseïa els recursos suficients ni considerava adequat, encara, centralitzar els fons destinats a cobrir aquest servei. El programa dels revolucionaris del 68 incloïa, vora el sufragi universal, la llibertat d'impremta i de culte o l'abolició de les quintes, la llibertat d'ensenyament, la qual, pel que sembla, no va ser ben

⁴⁷ «Somos la provincia española más desatendida. En general, existe una escuela por cada 700 habitantes. En Baleares nos resulta una por cada 1400. Contamos, pues, con la mitad de los medios de instrucción que ya posee el resto de España. Si se reúnen los municipios baleares serán oídos. Pedimos que se nos equipare a los demás y que se nos concedan las escuelas que nos hacen falta»: uns 350.000 habitants, agrupats en 144 nuclis, de 63 Ajuntaments, comptaven amb només 255 escoles nacionals i una proporció d'una escola per cada 1.376 habitants (quan la mitjana espanyola era d'una per cada 759) (J. OLIVER, 1977: 181).

⁴⁸ Una comissió (Oliver, els inspectors Capó i Leal, i l'arquitecte Forteza) es desplaçà a Barcelona per entrevistar-se amb el rector de la Universitat, que tenia la màxima responsabilitat educativa de les Balears. Amb el seu suport, viatjaren en tren a Madrid, on mantingueren reunions amb el Director General de Enseñanza i el mateix ministre, els quals els prometeren estudiar amb deteniment el projecte (AGCM, X-939/41). El que sol·licitaven era una subvenció de 5.000 pts./aula per construir, i la mateixa quantitat per a les aules de les antigues escoles, de les quals gairebé totes demanaven reforma: uns 2.400.000 pta.

⁴⁹ Sobre el desenvolupament de la coneguda reunió i els seus efectes hi ha una àmplia bibliografia des de l'aportació de J. OLIVER/ D. MATEU (1978) fins als estudis que remarquen la intervenció de l'inspector Capó (A. J. COLOM, 1993) o l'actuació de l'arquitecte escolar Guillem Forteza (J. OLIVER / M. SEGUI, 1993).

⁵⁰ *El Sol*, 11/febrer/1918 (recollit a A. FERRANDEZ / A. P. GONZALEZ, 1988: 90).

interpretada. Així, l'11 de novembre la Junta Provincial sol·licitava que la Diputació dictàs una circular als Ajuntaments:

«Ha llegado a noticia de esta Junta que algunos Ayuntamientos han interpretado de una manera inconveniente las disposiciones 6ª y 7ª del Decreto del 14 de Octubre último que declara la libertad de enseñanza. Considerando sin duda que no son necesarias las escuelas cuyo sostenimiento hace obligar la restablecida Ley de 1857, creen dichas corporaciones que está en sus atribuciones y derechos el suprimir cuantos establecimientos de primera enseñanza vengan a gravar las obligaciones municipales, lo cual contraría lo manifestado por el Gobierno.»⁵¹

La corporació provincial considerà que la circular era innecessària i així ho comunicà a la Junta deu dies més tard. No obstant això, el perill de supressió d'escoles existia i els vocals tornaren a insistir fins que la Diputació hagué d'intervenir seriosament en casos com els de Sóller o Marratxí.⁵² Pel que fa a les dificultats en el pagament dels sous, el Sexenni resultà especialment preocupant.⁵³ A l'octubre de 1872, regnant Amadeu de Savoia, la Junta Provincial remetia a la Diputació una relació *«de lo que se adeuda a los maestros de Primera Enseñanza por sus dotaciones desde 1º Enero de 1871 hasta 30 de Junio de este año [...] y por esto no puede menos de rogar a V.E. que dicte las medidas más eficaces para conseguir que quede llenado este importantísimo servicio»*. El llistat de municipis al descobert és gegantí⁵⁴ i el primer d'una llarga sèrie.⁵⁵ Aquesta escassetesa de recursos significà un fre per al compliment de la Llei Moyano, reconegut per la Comissió Provincial en comunicació (1872) al governador provincial, a pesar del seu optimisme inicial.⁵⁶ Entre 1870-72 els municipis més mal pagadors són, precisament, alguns dels més «lletrats»: Sóller (6 trimestres), Bunyola (5), Santa Maria (5), Inca (5), Costitx (5), Campos (6), Establiments (6), Lluçmajor (6)..., perquè sostenen un major nombre d'escoles públiques i presenten més dificultats a l'hora de pagar els seus mestres: Sóller (amb 5 escoles), Bunyola (5), Algaida (7), o Selva-Mancor (5) figuren entre els Ajuntaments

⁵¹ AGCM, II-708, Ensenyament; reg. núm. 137 f. 14 (11 novembre 1868).

⁵² Segons el batlle de Sóller (1873), *«pudiendo satisfacer aquellos vecinos [de Biniaraix] la retribución al maestro, pues ninguno ha reclamado su asistencia gratuita, prefieren al parecer a la escuela pública la privada, siendo por tanto mucho más concurrida la escuela que de esta clase existe»* (AGCM, II-710, Enseny.; reg. núm. 54 f. 17 3 gener 1873). El de Marratxí demanà la supressió de l'escola de sa Cabaneta: *«Ya en otras ocasiones se ha visto esta Junta Provincial en el caso de denegar la petición de este Ayuntamiento que aprovecha toda oportunidad de reiterarla y cuya insistencia se explica [sic] satisfactoriamente por el deseo de aligerar las causas de sus administrados»* (AGCM, II-710, Enseny.; reg. núm. 463 f. 151 18 març 1874). En tots dos casos la Diputació, a instància de la Junta, ho denegà.

⁵³ Com a conseqüència de la inestabilitat del Sexenni, la composició i la presidència de la Junta Provincial reflectiren els canvis polítics amb una velocitat accelerada que li restà eficàcia. Per a una explicació detallada de les seves vicissituds, B. ORELL (1999).

⁵⁴ AGCM, II-709, Ensenyament; reg. núm. 1666 f. 188 (7 octubre 1872).

⁵⁵ A la documentació de l'antiga Diputació depositada a l'AGCM (II-710, Ensenyament), hi trobam mostres nombroses; per exemple: reg. núm. 138 f. 22 (9 gener 1873); reg. núm. 139 f. 22 (23 gener 1873); reg. núm. 197 f. 25 (1 febrer 1873); reg. núm. 349 f. 33 (1 març 1873); reg. núm. 639 f. 50 (17 abril 1873); reg. núm. 719 f. 53 (10 maig 1873); reg. núm. 967 f. 67 (10 juny 1873); reg. núm. 819 f. 167 (11 maig 1874); reg. núm. 857 f. 169 (6 juny 1874).

⁵⁶ *«Proclamado el principio de la libertad de enseñanza, ningún obstáculo puede detener a la provincia ni a los municipios cuando se propongan sentar las bases para preparar la mejor instrucción y con ella el perfeccionamiento de la sociedad; únicamente han de sentirse contenidos dentro de los límites que le trazan los medios materiales»* (AGCM, X-894/60, Comissió Provincial (9 novembre 1872).

mallorquins que han de sostenir més escoles públiques segons les dades de l'Arxiduc referides a 1869.⁵⁷ Les dificultats en les economies municipals es veien agreujades amb les requestes d'organismes superiors, com és ara la Diputació, les quals suposaven un augment considerable de les càrregues que havien d'assumir. Una comunicació de la Comissió Provincial al governador (abril 1872) ressaltava la millorança en el dèficit que suposaven els recursos addicionals demanats als Ajuntaments per exercir les competències de la Diputació en Beneficència, Obres Públiques, i també Ensenyament (Inspecció Primària; Ensenyament Secundari i Superior: *Instituto Balear*, Escola Normal...), amb la consegüent penúria per als municipis.⁵⁸

La situació s'anirà fent particularment greu per als mestres en anys vinents: així, el 9 de gener de 1873, la Junta Provincial remetia a la Diputació una nova relació d'Ajuntaments que no pagaven el sou als mestres des del juny de 1870 ençà: destacaven Establiments, Santanyí i Sant Joan d'Eivissa amb 8 trimestres; Bunyola, Sóller, Selva, Inca, Santa Maria i Santa Eugènia, amb 7; Sineu i Campos, 6. I quina era la resposta de les autoritats davant aquesta situació? Dues setmanes més tard, la Diputació comunicava a l'Ajuntament de Selva que havia estat castigat amb una multa de 37 pta. a pagar en 10 dies, per la seva reincidència⁵⁹ i el Gobierno de la Provincia de las Baleares informava de les sancions als Ajuntaments de Sóller, Santanyí, Pollença, Santa Margalida, Felanitx, Inca i Selva «*por su obstinada resistencia a satisfacer a los maestros*».⁶⁰ Els trimestres impagats continuaren els cursos 1871-72, 1872-73, 1873-74, destacant Bunyola (7 trimestres), Sóller (7), Santa Margalida (8), Felanitx (8); a Menorca, Ferreries (8); i a Eivissa, Sant Antoni (8), Sant Joan (8) i, sobretot, Sant Josep (10).⁶¹ Ja podem imaginar la dramàtica vida dels mestres després d'estar dos anys sense cobrar, situació, ni prop fer-hi, exclusiva de les Balears.⁶² No eren estranyes, doncs, expressions com «passar més fam que un mestre d'escola»;⁶³ tant ell com la seva família havien de recórrer sovint a les compensacions

⁵⁷ La situació a les altres illes, en aquestes primeres relacions, no sembla tan greu. Als cursos 1870-71 i 1871-72, a Menorca, l'Ajuntament d'Alaior devia dos trimestres, Ciutadella (2), Maó (1), Ferreries (1); a Eivissa, Sant Joan devia quatre trimestres, la vila d'Eivissa (2), Santa Eulàlia (2), Sant Josep (2), i Sant Antoni (1) (AGCM, II-709, Enseny; reg. núm. 1666 f. 188 (7 octubre 1872)).

⁵⁸ «*Imposible parecía hace seis meses que pudieran allanarse tantas y tan grandes dificultades [...], aun cuando a los individuos que componen la Comisión Provincial doliera hacer uso de medios coercitivos para que los pueblos, cuya aflictiva situación conocen y deploran, satisficieran sus respectivos descubiertos*» (AGCM, X-894/59, Comissió Prov. 21 abril 1872).

⁵⁹ AGCM, II-710, Ensenyament; reg. núm. 138 f. 22 (21 gener 1873).

⁶⁰ AGCM, II-710, Ensenyament; reg. núm. 139 f. 22 (23 gener 1874). Als mesos següents, la Junta Provincial remetrà a la Diputació nous llistats, on seguiran destacant Bunyola, Sóller, Establiments, Inca, Selva... [AGCM, II-710, Enseny.; reg. núm. 197 f. 25 (1 febrer 1873); reg. núm. 349 f. 33 (1 març 1873); reg. núm. 639 f. 50 (17 abril 1873); reg. núm. 719 f. 53 (10 maig 1873); reg. núm. 967 f. 67 (10 juny 1873)]. Encara el 1873 es farà públic que «*a la mayor parte de los maestros de escuela de esta provincia se les deben 12 o 13 mensualidades*» (*El Juez de Paz*, núm.150, pàg. 7, citat per M. DURAN, 1980: 213).

⁶¹ AGCM, II-710, Ensenyament; reg. núm. 819 (11 maig 1874) i reg. núm. 857 (6 juny 1874).

⁶² A. MAYORDOMO (1989: 172) ha descrit una situació anàloga que es produïa al Sexenni a València, on s'arribà a la circumstància que 248 pobles estaven al descobert del pagament dels dos primers trimestres del curs 1873-74 i 61 municipis seguïen tenint deutes del 1871-72.

⁶³ La situació no canvià gaire en les dècades següents: «*Por no poder pagar un extra me tengo que conformar con un plato menos en las comidas, y no puedo dormir en la fonda, sino que toda la noche tengo que ir a una casita en el campo [...]. Dentro de poco, veremos nuestra noble profesión repleta de fracasados en otros campos, pues ningún ser normal querrá venir a engrosar nuestras filas, por mucha vocación que tenga*»; aquest testimoni de Cándido Pérez a la revista *Servicio* és de l'any... 1962!!! (G. JANER MANILA, 1976: 53).

monetàries o en espècie dels pares dels alumnes. Per als Ajuntaments la situació era, si més no, paradoxal (P. SALAS, 1992: 99): la Constitució progressista de 1869 consolidava en la pràctica el centralisme a l'hora de prendre les grans decisions i de retallar els poders locals. No obstant això, el mateix Estat feia recaure en els municipis obligacions primordials que afectaven directament el ciutadà, com la recaptació fiscal, el reclutament de la milícia, l'organització de la sanitat, la beneficència..., i l'educació.

D'ençà de 1874 una sèrie de disposicions del govern de Serrano —com el decret del 24/març/1874 i les ordres del 22/abril, 18/juliol i 5/agost— havien ordenat que els Ajuntaments lliurassin a les Administracions econòmiques provincials el consignat als pressuposts de Primera Ensenyança, però això no generà gaire canvis ni proporcionà estabilitat al finançament escolar (MARTINEZ ALCUBILLA 1921, X: 10). La Constitució de 1876 i la legislació canovista de la Restauració establiren rígids controls sobre el règim de llibertats i, seguint la pauta centralitzadora del liberalisme moderat, reformaren l'administració local: els batles d'entitats de població de més de 30.000 habitants serien nomenats pel rei; els pressuposts municipals haurien de ser aprovats pel governador civil.⁶⁴ Per intentar solucionar el dèficit educatiu, un RD (29/agost/1881) obligà les corporacions municipals que la primera partida de la distribució mensual de despeses fos per satisfer les obligacions escolars; d'aquesta manera hom impedia —amb mitjans coercitius— el trist espectacle que provocava que, un cop i un altre, fossin les darreres a ser acomplides. A més, es confiava al governador provincial el pagament d'aquella part que deixassin de satisfer els Ajuntaments. Un altre RD (15/juny/1882) ordenà que els recàrrecs municipals sobre les contribucions directes fossin destinats a les necessitats de l'ensenyament primari; també regularitzà el pagament de les obligacions de les Cajas Especiales de Primera Enseñanza que s'havien de constituir en cada província per tenir cura d'aquests fons. Per acabar, en virtut del RD del 20/juny/1882, si no bastaven els recàrrecs, els governadors havien d'ordenar als delegats d'Hisenda la retenció d'altres recursos. Però la situació real dels mestres no millorà gaire, perquè, entre d'altres motius, els Ajuntaments havien anat assumint nombroses càrregues, com el contingent que els corresponia per sufragar les despeses de la Diputació Provincial en el repartiment anual.⁶⁵ Els mestres patien, i així ho denunciava el diputat republicà Rafael de LABRA —un dels fundadors de la Institución Libre de Enseñanza— les desavinences entre els poders públics locals, de forma que, amb aquesta coartada financera, les disposicions dels ministres de Foment, d'Hisenda o de Governació eren constantment menyspreades,

«pisoteadas por los Alcaldes y hasta por los Delegados de Hacienda de las provincias, algunos de los cuales, después de recaudar de los Municipios, se resistían a entregar las cantidades a los profesores de Instrucción Primaria [...] Dos maestros acaban de morir casi de inanición y para su enterramiento ha sido preciso acudir a una suscripción pública» (R. DE LABRA, 1897: 121-122).

⁶⁴ Són d'aquest període les disposicions restrictives sobre multes i supressions de periòdics, limitació de la llibertat de reunió i associació, il·legalització d'alguns partits (fins 1881), restricció del sufragi; i la circular del ministre Orovio sobre llibertat de càtedra (que suposà la separació de professors d'ensenyament secundari i universitari). La tendència centralitzadora ja era marcada per la llei (1876) que abolia els furs del País Basc (J. M. JOVER, 1987: 308-309).

⁶⁵ A. MAYORDOMO (1989: 171) ha exemplificat en certs municipis valencians (1850-1885) la rellevància d'aquest augment, a causa del pagament d'interessos, l'amortització d'emprèstits i el contingent provincial. L'augment d'aquesta pressió financera debilità la seva capacitat de gestió i d'iniciativa en l'ensenyament primari, dedicat a l'escolarització de les classes populars.

A les Balears, no tenim notícies tan impactants ni disposam de més relacions de trimestres impagats.⁶⁶ Un RD (19/abril/1896) disposà que els recaptadors de l'Estat havien de lliurar directament els recàrrecs a les Caixes d'Instrucció Pública, reforçant la prohibició taxativa que tenien els Ajuntaments de realitzar altres pagaments amb anterioritat. Tal com remarcava el ministre Antonio GARCIA ALIX (1900: XI), així havia de desaparèixer «*la gran vergüenza ante propios y extraños de no pagar á los maestros de Escuela*». Però la reforma encara havia d'anar més enllà. En els últims anys s'havia establert un debat entre els qui defensaven que tot continuàs, més o menys, com aleshores i els qui reclamaven una intervenció més directa de l'Estat. Així, Rafael M. de LABRA expressà, al discurs a les Corts *La enseñanza primaria por el Estado* (1895), que era favorable a la seva inclusió dins els pressuposts generals per motius polítics: en una situació «*relativamente democrática*» —sufragi universal (masculí), llibertat d'impremta i d'associació— l'Estat estava obligat a donar, si la legislació educativa s'havia d'acomplir amb autèntica sinceritat, «*aquella base de educación e instrucción elementales de todo punto necesarias para el ejercicio consciente de los derechos políticos*» (LABRA, 1897: 100).

A partir del RD 21/juliol/1900 —del primer govern del regeneracionista Silvela— les Caixes Especials de Primera Ensenyança varen ser suprimides, passant a càrrec de l'Estat el pagament d'atencions de la instrucció primària, tal com en altres països.⁶⁷ La Llei de 31/desembre/1901 determinà que els pressuposts estatals incloguessin les partides per satisfer les obligacions de personal i material de les escoles, i segons Álvaro LOPEZ NUÑEZ (1908), «*redimió del caciquismo municipal a los maestros de escuela y contribuyó en gran manera a la dignificación del magisterio*» (1992: 238). Malgrat aquest optimisme, les noves disposicions, tot i ser beneficioses, no acabaven de resoldre el problema, ja que els recursos amb finalitat educativa, a més de ser escassos, estaven mal distribuïts: en termes relatius es gastava en ensenyament superior més del que calia i en canvi en el primari menys del que es necessitava (C. E. NUÑEZ, 1991: 131). Aquesta enorme dissimetria feia que, durant la primera part de la Restauració, la despesa mitjana de 14 pts. anuals per alumne d'instrucció bàsica semblàs ridícula en comparació amb les 278 pts. per alumne d'ensenyament secundari (I. MARTIN JIMÉNEZ, 1994: 236).

A principis de segle, el sou menor del magisteri públic era el de 500 pta. anuals, que corresponia als ensenyants de més de 8.000 escoles incompletes. A les més de 14.000 escoles elementals, els mestres de les poblacions de 500 a 1.000 habitants cobraven anualment 625 pts. i 400 pts. els seus auxiliars; 825 pts. els mestres de les de 1.000-3.000 hab.; 1.110 a les de 3.000-10.000 hab.; 1.375 a les de 10.000-20.000 hab.; fins a arribar a 2.750 a les escoles de Madrid. A més del sou —insuficient per mantenir una família, en el cas més habitual de les 625 pts., els mestres gaudien d'emoluments legals complementaris: una «*habitación decente y capaz para su familia*»,⁶⁸ un «*aumento gradual del sueldo*» de 50, 75 o 125 pts. a càrrec de les Diputacions —entrebanc afegit a la gestió dels deteriorats

⁶⁶ A la dècada dels vuitanta, també el nombre de municipis valencians que continuaven al descobert en aquests pagaments era sensiblement inferior al del Sexenni (A. MAYORDOMO, 1989: 173).

⁶⁷ A Itàlia fins a la llei Daneo-Credaro (1911) el retard en la instrucció primària al Mezzogiorno era afavorit, perquè havia estat deixada en mans dels municipis: els ingressos dels meridionals augmentaven més lentament que els del nord, i això repercutia en la seva despesa educativa (V. ZAMAGNI, 1993: 214).

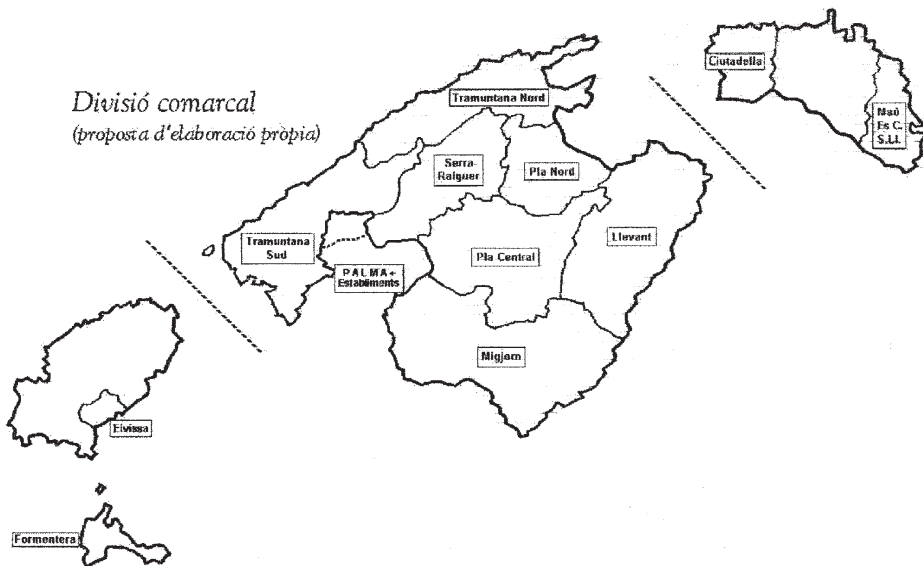
⁶⁸ Això no era sempre així. El pedagog Rufino Carpena tengué un plet amb l'Ajuntament de Muro, perquè no volia pagar-li el lloguer d'una casa, amb l'argument que ell i sa germana —també mestra— habitaven al convent, prop de l'escola. El municipi es negava «*por carecer de tamaño asignación* [400 pts. entre 1896-1900] en el

cabals provincials— i les retribucions dels nins que les poguessin satisfer.⁶⁹ Els mestres i les mestres ja tenien teòricament salaris iguals⁷⁰ i gaudien de drets passius.

Emperò, malgrat aquests complements, el professorat seguia cobrant poc i tard; encara a principis de segle eren abundants a la majoria de diaris espanyols les cartes dels qui es veien obligats a abandonar l'escola per falta de recursos materials i econòmics, tot i el risc de ser expedientats (A. LOPEZ-NUÑEZ, 1992: 12). Els mestres d'ensenyança primària seguien sent els parents pobres del sistema educatiu, i aquesta manca de recursos els restava independència a l'hora d'enfrontar-se als abusos de les autoritats i a l'omnipresència dels cacics en la vida rural:

«En los pueblos era un problema de educación cívica, que tendría que haber sido encomendado al maestro [...] Todo el mundo sabe que el arraigo popular en Francia de la IIIª República y de su orientación radical fue obra de los instituteurs franceses [...] Por el contrario, el pobre maestro español, siempre despreciado, apenas ha podido malvivir» (J. L. ARANGUREN, 1982: 144).

Per a alguns sectors progressistes, després de les reformes impulsades pels institucionistes, el mestre havia esdevingut una espècie de «sacerdot laic» que havia de substituir el mestre eclesiàstic de l'Antic Règim; però això no era més que un miratge.⁷¹

capítulo de imprevistos»; el mestre deixà de pagar l'impost de consums i l'Ajuntament en decretà l'embargament dels mobles. Un nou batle pagà (1902) després d'una solució arbitral del rector, el metge i un misser, i decidí subvencionar amb una pesseta l'Associació Benèfica de Lectors Murense impulsada per Carpena (J. LLINARES, 1985: 18).

⁶⁹ Circumstància que no sempre es donava. El 1910, la Junta Local d'Instrucció Pública de Bunyola decidí que l'Ajuntament concedís una subvenció anual de 50 pta. al mestre d'Orient, Lluís Grinier i Darder, «por ser pobres todos los alumnos que asisten a su escuela» (AMB, *Llibre d'Actes de la Junta Local d'Instrucció Pública*, 21 novembre 1910).

⁷⁰ En la pràctica, això no era cert, perquè moltes de les 8.000 escoles incompletes, més mal dotades, corresponien inicialment a les mestres.

⁷¹ No ens enganyem, «hi ha molta diferència entre un sacerdot laic francès, al servei d'una república laica amb valors més morals que religiosos, i un sacerdot laic espanyol, al servei d'una monarquia catòlica amb valors sobretot religiosos» (J. MONÉS, 1990-91: 47).

BIBLIOGRAFIA

- ALEMANY I PUJOL, Luís. 1916. *La Hacienda provincial*. Escuela Tipográfica Provincial. Palma. 32 pàg.
- ALOMAR I CANYELLES, Antoni I. 2000. *La llengua catalana a les Balears en el s. XIX*. Quaderns d'Història Contemporània de les Balears / 22. Ed. Documenta Balear - Caixa de Balears Sa Nostra - CIM. 64 pàg.
- ARANGUREN, José Luis. 1982. *Moral y sociedad. La moral española en el siglo XIX*. Taurus. Madrid. 173 pàg.
- CARBONELL I SEBARROJA, Jaume. 1994. *L'escola: entre la utopia i la realitat*. Eumo editorial. Vic. 259 pàg.
- COLOM, Antoni J. 1991. *Assaig d'història de l'educació a la Mallorca Contemporània*. Servei de Publicacions i Intercanvi Científic de la UIB. Palma. 391 pàg.
1993. *Joan Capó Valls de Padrinas. Un temps, uns fets*. UIB - Ajunt. de Felanitx. 185 pàg.
- DE SWAAN, Abram. 1990. *In care of the State. Health Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Polity Press. Cambridge. [trad. cast.: (1992) *A cargo del Estado*].
- DELGADO CRIADO, Buenaventura (coord.). 1994. *Historia de la educación en España y América. Vol. 3: La educación en la España Contemporánea, 1789-1975*. Fund. Santa María - Ed.SM - Edic. Morata. Madrid. 974 pàg.
- DURAN PASTOR, Miguel. 1980. *Repercusiones de la Revolución de 1868 en Mallorca*. Miguel Duran, ed. Palma. 386 pàg.
- FERRANDEZ, Adalberto; GONZALEZ, Ángel Pío. 1988. *Lorenzo Luzuriaga. Aportación periodística, 1917-1921*. Diputación de Ciudad Real. Biblioteca de Autores Manchegos. 237 pàg.
- FULLAT, Octavi. 1994. *Política de la Educación. Politeya-Paideia*. Ed. CEAC-Col. Educación y Enseñanza - Serie Universitaria. Barcelona. 248 pàg.
- GARCIA ALIX, Antonio. 1900. *Disposiciones dictadas para la reorganización de la enseñanza*. Imp. Colegio Nacional de Sordomudos y de Ciegos. Madrid. 399 pàg.
- GONZALEZ-CASANOVAS, J.A. 1986. *Las Diputaciones Provinciales en España*. Mancomunidad General de Diputaciones de Régimen Común. Madrid. 189 pàg.
- GUEREÑA, Jean-Louis; TIANA, Alejandro (eds.). 1989. *Clases populares, Cultura, Educación. Siglos XIX y XX. (Coloquio hispano-francés. Casa de Velázquez, Madrid, 1987)*. Casa de Velázquez-UNED. Madrid. 543 pàg.
- Historia...*
1979. *Historia de la educación en España. Textos y documentos*. Tom II: *De las Cortes de Cádiz a la Revolución de 1868*. Secretaría General Técnica del MEC. Madrid.
1982. *Historia de la educación en España. Textos y documentos*. Tom III: *De la Restauración a la IIª República*. Secretaría General Técnica del MEC. Madrid.
- JANER MANILA, Gabriel. 1976. *Petita memòria d'un mestre del meu temps*. Galba edic. Barcelona. 170 pàg.
- JOVER ZAMORA, José María. 1987. «La época de la Restauración. Panorama político-social, 1875-1902» dins TUÑON DE LARA, M. (dir.) 1987: 271-406.
- LABRA, Rafael M. de. 1897. *Cuestiones palpitantes de política, derecho y administración de la enseñanza primaria*. Tip. Alfredo Alonso. Madrid. 148 pàg.
- LLINARES MARTORELL, Josep. 1985. «La tasca pedagògica de la família Carpena Montesinos a Muro/I». *Algebelí*, 132:18-19.

- LOPEZ MARTIN, Ramón. 1997. «La construcción y creación de escuelas en la España del primer tercio del siglo XX». *Historia de la Educación*, 16: 65-90.
- LOPEZ NUÑEZ, Álvaro. 1992 [1908]. *Los inicios de la protección social a la infancia en España*. Colección Clásicos CEPE. Madrid. 325 pàg.
- MARTIN JIMÉNEZ, Ignacio. 1994. *El sistema educativo de la Restauración. Primaria y secundaria en el distrito universitario de Valladolid (1875-1900)*. Consejería de Cultura y Turismo de la Junta de Castilla y León. 261 pàg.
- MARTINEZ ALCUBILLA, Marcelo. 1920-21. *Diccionario de la administración española. Compilación de la novísima legislación de España*. Madrid. Toms X-XI i Apèndix 1921. 6a ed.
- MAS VIVES, Joan; ENSENYAT PUJOL, Gabriel (ed.). 1997. *Actes del IV Congrès. El nostre patrimoni cultural: El català, patrimoni de Mallorca*. 1996. Societat Arqueològica Lul·liana. Palma. 252 pàg.
- MASSOT I MUNTANER, Josep. 1972. *Els mallorquins i la llengua autòctona*. Curial. Barcelona. (2ª ed. augmentada, 1985).
- MAYORDOMO, Alejandro. 1989. «Actitudes y conductas sociales ante la educación popular en la sociedad valenciana de la segunda mitad del siglo XIX», dins GUEREÑA, J.-L.; TIANA, A. (eds.) 1989: 159-188
- MONÉS I PUJOL-BUSQUETS, Jordi. 1990-91. «Reflexions històriques sobre la formació del mestre». *Educació i Cultura*, 8-9: 43-50.
- MONTALVO, Andrés de. 1899. *Reforma general de la Instrucción Pública y modificación administrativa y económica que de ella se derivan*. Imp. de Andrés Martín. Valladolid. 32 pàg.
- MUSEO PEDAGOGICO PROVINCIAL. 1926. *El problema escolar en Baleares. Ensayo de solución total*. Imp. Guasp. Palma.
- NUÑEZ, Clara Eugenia. 1991. «El gasto público en educación entre 1860 y 1935» dins *Historia de la Hacienda*. 121-146
- NUÑEZ, Clara Eugenia; TORTELLA, Gabriel (eds.). 1993. *La maldición divina. Ignorancia y atraso económico en perspectiva histórica*. Alianza Universidad. Madrid. 425 pàg.
- OLIVER I JAUME, Jaume. 1977. «Educació i societat a les Illes (1910-1930)» dins SUREDA, B. [et al.], 1977: 141-186.
1978. *Escola i societat. L'ensenyament a les Illes en el segle XX*. Editorial Moll. 263 pàg.
- OLIVER I JAUME, Jaume; MATEU, Domènec. 1978. «Les construccions escolars a les Illes en el s. XX» dins *II Jornades d'Història de l'educació en els Països Catalans. Comunicacions*. Departament de Pedagogia de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Palma de Mallorca. 1978: 118-123.
- OLIVER I JAUME, Jaume; SEGUI I AZNAR, Miquel (eds.). 1993. *Guillem Forteza, arquitecte escolar*. Conselleria de Cultura, Educació i Esports del Govern Balear. Palma. 188 pàg.
- ORELL I VILLALONGA, Bartomeu. 1997. «Perdre la parla nativa. Alfabetització i castellanització a Mallorca, 1860-1930». dins MAS, J.; ENSENYAT, G. (eds.) 1997: 153-172.
1999. *Alfabetització i escolarització al món rural mallorquí, 1860-1930*. Tesi Doctoral inèdita. Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts – U I B.
- PEÑARRUBIA I MARQUES, Bel. 1980. *Mallorca davant el centralisme (1868-1910)*. Curial. Barcelona. 229 pàg.
1991. *Els partits polítics davant el caciquisme i la qüestió nacional a Mallorca (1917-1923)*. Barcelona.

- PESET, Mariano; PESET, José Luis. 1974. *La universidad española, s. XVIII y XIX. Despotismo ilustrado y revolución liberal*. Taurus. Madrid.
- PIÑA HOMS, Román. 1979. *La Diputación Provincial de las Baleares (1812-1979). Un ensayo de descentralización en un Estado centralista*. Luís Ripoll, ed. Palma. 85 pàg.
- PIQUERAS ARENAS, José A. 1989. «Educación popular y proceso revolucionario español», dins GUEREÑA, J.-L.; TIANA, A. (eds.) 1989: 77-95.
- POMAR FUSTER, Jaime. 1904. *Ensayo histórico sobre el desarrollo de la Instrucción Pública en Mallorca. Trabajo de investigación directa en fuentes originales*. Tip. de Francisco Soler Prats. Palma. 415 pàg.
- RUIZ RODRIGO, Cándido. 1997. «Maestro, escuela y sociedad (De la Restauración a la IIª República)». *Historia de la Educación*, 16: 155-176.
- SALAS VIVES, Pere. 1992. *Notables i poder local en una vila mallorquina: Sineu, 1855-1875*. Ajuntament de Sineu-Universitat de les Illes Balears. 118 pàg.
1997. *El poder i els poderosos a les viles de Mallorca (1868-1898)*. Documenta Balear (Col. Menjavents, n. 18). P. 321 pàg.
- SUAREZ CORTINA, Manuel (ed.). 1997. *La Restauración, entre el liberalismo y la democracia*. Alianza Universidad. 391 pàg.
- SUREDA, Bernat [et al.]. 1977. *L'educació a Mallorca. Aproximació històrica*. Editorial Moll. Palma. 209 pàg.
- SUREDA, Bernat. 1998. *L'educació a les Balears en el s. XIX*. Quaderns d'Història Contemporània de les Balears / 13. Ed. Documenta Balear - Caixa de Balears Sa Nostra - CIM. 64 pàg.
- TUÑÓN DE LARA, Manuel (dir.). 1987. *Historia de España: 8. Revolución Burguesa. Oligarquía y constitucionalismo. (1834-1923)*. 2ª ed. 574 pàg.
- TURIN, Ivonne. 1967. *La educación y la escuela en España de 1874 a 1902*. Aguilar. Madrid.
- VILLACORTA BAÑOS, Francisco. 1993. *Culturas y mentalidades en el s. XIX*. Síntesis. Madrid. 237 pàg.
- VIÑAO FRAGO, Antonio. 1994. «Escolarización y alfabetización» dins DELGADO, B. (coord) 1994: 123-133 (primera meitat del s. XIX), 389-396 (segona meitat del s. XIX), i 695-703 (1900-1939).
- ZAMAGNI, Vera. «Instrucción y desarrollo económico en Italia, 1861-1913» dins NUÑEZ, C. E.; TORTELLA, G. (eds.) 1993: 181-222.